Андре Мальро

КОРОЛІВСЬКА ДОРОГА

Переклад з французької Л. Колодинської та О. Чернія

Хто довго милується мріями, той уподібнюється власній тіні.

Індійська приказка

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Нарешті Клодові вдалося одігнати ту настирливу думку, і він почав пильно вдивлятися в чоловіка, який сидів спиною до ліхтаря; він намагався розгледіти в тьмяному світлі вираз його обличчя. Воно було таке саме невиразне, як і сомалійський берег, де в місячному сяйві мерехтіли солончаки… Голос чоловіка, в якому бриніла наполеглива іронія, також, здавалося, губився в африканській пітьмі, щоб полинути навздогін легенді. Навколо цієї невиразної постаті вешталися пасажири, ласі на плітки й до гри в карти, схильні до балаканини, до романів і всіляких нісенітниць, бо та легенда — постійний супутник білих людей, які вплуталися в життя незалежних азіатських країн.

— Молодь погано розуміє… як ви це називаєте?.. еротизм. До сорока років люди часто помиляються і не знають, як потім позбутися того кохання. Чоловік, який думає про жінку не як про додаток до сексу, а навпаки про секс як про додаток до жінки, визрів для кохання. Тим гірше для нього. Але є речі ще гірші. Наприклад, пора, коли секс повністю полонить думки підлітків. Підігрітий усілякого роду спогадами…

Вдихаючи запах пилу, коноплі й овець, яким просяк його одяг, Клод знову побачив, що портьєра, зроблена з мішків, трохи піднялася, і в ту ж мить чиясь рука показала на ще зовсім юне чорне голе дівча; на високих грудях — сліпуча сонячна пляма; обриси її повік, обрамлених густими віями, виказували просто маніакальну потребу еротизму, "потребу напружити всі свої нерви", — як казав Перкен…

— …Спогади міняються, — продовжував він. — Яка все-таки надзвичайна річ — уява. Дивна вже сама по собі… Уява… Вона завжди компенсує…

Його чітко окреслене обличчя ледь виднілося в напівтемряві — лише світло від цигарки раз у раз ковзало по вустах. Клод відчував: те, що він думав, поволі наближається до слів промовляючого, так ніби човен, який ледь-ледь пливе, корабельні вогні мерехтять на витягнутих паралельно руках веслярів.

— Що ви хочете цим сказати? — запитав він.

— Рано чи пізно ви самі зрозумієте… Сомалійські борделі повні несподіванок…

Клод знав цю їдку іронію, до якої чоловіки вдаються лише тоді, коли йдеться про них самих і про їхню долю.

— Повні несподіванок, — повторив Перкен.

"Яких?" — запитав себе подумки Клод. Він знову став розглядати обліплені комахами плями гасових ліхтарів, дівчат із прямими носами, яких кликали просто — "негритянка"; лише білки очей ясніли на тлі темної шкіри; у такт флейті сліпого музиканта вони рухались по колу, причому кожна дівчина міцно і з люттю штовхала ту, що була попереду. Одночасно з мелодією, що раптово втихла, коло їхнє розірвалося. Підтримуючи голосом хтиву ноту, дівчата зупинилися — голови й плечі

завмерли, очі заплющені. За мить, вийшовши з заціпеніння, вони затрусили своїми тугими стегнами й високими грудьми; при світлі гасового ліхтаря піт увиразнював це дрижання...

Хазяйка підштовхнула до Перкена зовсім юне дівча, яке всміхалося.

— Ні, — сказав він. — Іншу — он тамту. Вона принаймні не виглядає веселою.

"Садист?" — запитав тепер Клод себе. Він чув про походи проти непокірних племен, які Перкен здійснював у Таїланді, про створену ним Шанську область та вилазки на територію Лаосу, про дивні відносини з урядом Бангкока, які то поліпшувались, то погіршувались, про муки, яких він нібито зазнав зовсім недавно через своє дике непогамоване владолюбство — бо не терпів навіть найменшого контролю, про його чималий вік і про еротизм; навіть на цьому кораблі він оточив себе жінками. "Так, ніби шукав захисту, — подумав Клод. — Щось тут не так, але це не садизм..."

Перкен відкинув голову на спинку шезлонга — яскраве світло впало на його обличчя: звіряча маска з чорними тінями замість очей і носа.

Дим від цигарки йшов просто догори і губився в нічній пітьмі.

Слово "садизм", засівши в мозку Клода, змусило вдатися до споминів.

— Одного разу, в Парижі, я потрапив у маленький непоказний бордель. У салоні була одна-єдина жінка, прив'язана мотузками до мольберта і з задертою спідницею...

— Спереду чи ззаду?

— Ззаду. Навколо неї — шість чи сім типів: дрібні буржуа в краватках та вовняних піджаках (це було влітку, але спека стояла не така, як тут…), очі дивляться вгору, щоки — пашать; вони переконували себе, ніби хочуть потішитися!.. Вони по черзі підходили до жінки, шмагали її — кожен по одному разу, — платили гроші і йшли або геть, або на другий поверх…

— І це все?

— Все. Мало хто з них піднімався догори — більшість ішли геть. Якими були думки цих добродіїв, що відходили, одягнувши канотьє та ховаючи обличчя у піднятих вилогах своїх піджаків…

— Зовсім невибагливі…

Перкен підняв праву руку, ніби хотів підсилити свої слова жестом, але йому на думку спало щось інше:

— Головне — це НЕ ЗНАТИ партнершу. Хоч би яка вона була — аби інша стать.

— Тільки б вона не була створінням, що має приватне життя. Чи не так?

— Особливо це стосується мазохістів. Вони завжди борються самі з собою… Завдяки уяві людина може здобути те, на що вона спроможна, а не те, чого хоче. Навіть найдурніші повії знають: чоловік, який мучить їх або якого мучать вони, дуже далекий від них самих. Знаєте, як вони називають ненормальних? Розумники…

Не відриваючи погляду від цього напруженого обличчя, Клод подумав: "Я, мабуть, також ненормальний… Чи він не переслідує, бува, цією розмовою якусь мету?"

— Розумники, — повторив Перкен. — А вони мають рацію. Існує лише одне, як вважають дурні, "сексуальне збочення" — надмірність уяви та неспроможність отримати задоволення. У Бангкоці, наприклад, я знав чоловіка, якого жінка голого мусила зв'язувати у темній кімнаті, де він сидів годину…

— А далі?

— Цього йому було цілком достатньо. Оце справжнє "збочення"…

Перкен підвівся. "Мабуть, іде спати і слід припиняти розмову…" — подумав Клод. Розтинаючи дим, що піднімався догори, Перкен віддалявся, переступаючи через негритянських дітей, що міцно спали з відкритими ротами серед кошиків. Тепер лише тінь Клода пролягла на палубі. Його випнуте підборіддя було на ній таким самим масивним, як і в Перкена. Ліхтар ворухнувся, і тінь також затремтіла. Що залишиться від цієї тіні й від його тіла через два місяці? Форма без очей, без рішучого й тривожного погляду, цього вечора прояснювала йому набагато більше, ніж цей чоловічий обрис, по якому ступав корабельний кіт. Він простягнув руку — кіт утік. Його знову заполонила настирлива думка. І ще півмісяця жадоби, півмісяця чекання на кораблі й відчуття страху наркомана, позбавленого наркотика. Вже вкотре Клод діставав археологічну карту Сіаму та Камбоджі, яку знав краще, ніж власне обличчя. Він був зачарований великими голубими плямами, якими позначив мертві міста пунктирною лінією — давню Королівську дорогу і погрозливим попередженням: "Пролягає крізь сіамські джунглі". "Принаймні один шанс із двох здохнути там…" — подумав він. Ледь помітні місця стоянок із кістяками малих тварин, залишених біля згаслих вогнищ, — такий кінець останньої експедиції в область, де жили джараї; білий вождь Одендаль, заколотий уночі рогатина

ми людьми Садета під шум поламаних пальм, які свідчили про наближення стада слонів… Скільки ночей доведеться йому не спати, знемагати від утоми й москітів або ж заснути, довірившись пильності якогось провідника?.. Шансів практично нема. Перкен знав цю країну,

але нічого не розповідав. Клода одразу зачарував його голос — це була на кораблі єдина людина, яка слово "енергія" промовляла звичайним тоном. Клод відчував: цей чоловік із майже зовсім посивілим волоссям любив те саме, що й він. Уперше він почув його в Єгипті. Стоячи перед великою червоною стіною, той розповідав цікавим і неприязним людям про два кістяки, знайдені (грабіжниками могил — ясна річ) під час останніх розкопок Долини Царів у підземній залі, звідки ведуть галереї з безліччю мумій священних котів. На власному скромному досвіді Клод переконався, що серед шукачів пригод також не бракує дурнів, але цей чоловік чимось заінтригував його. Потім він слухав його розповідь про Майрену — недовговічного короля седангів:

— Гадаю, то був чоловік, який конче прагнув фати свою біографію, так само, як автор грає роль. Ви ж бо, французи, любите чоловіків, які приділяють більше уваги… саме так, тому, щоб ДОБРЕ ЗІГРАТИ РОЛЬ, а не виграти.

(Клод пригадав свого батька, який кілька годин тому написав у Марні: "Мій дорогий друже, зараз використовують право, цивілізацію і навіть відрізані руки дітей. За своє життя я був свідком двох чи трьох випадків справжнього безглуздя. Справа Дрейфуса1 не тільки належить до них, але й значно їх перевищує". Це означало: холоднокровно дати себе вбити при виконанні службових обов'язків.)

— Така поведінка, — продовжував Перкен, — звеличує мужність, яка також є частиною ролі… Майрена був дуже мужній чоловік… Він провіз на спині слона труп своєї низькорослої коханки-чамки через майже непрохідні джунглі, аби поховати її як належиться чамській принцесі, бо місіонери відмовились ховати на своєму кладовищі… Чи ви знаєте, що він став королем, перемігши двох вождів седангів у поєдинку на шаблях, і якийсь час тримав під своєю владою область джараїв? А це вже щось та значить…

— Ви знаєте людей, які жили серед джараїв?

— Особисто я — вісім годин.

— Небагато, — сказав Клод, посміхаючись.

Перкен вийняв із кишені ліву руку і розчепірив пальці перед очима Клода — через три більших пальці пролягла глибока спіралевидна борозна, яка нагадувала коркотяг.

— Якщо врахувати це, то досить довго.

Знітившись, Клод замовк, а Перкен знову

почав про Майрену:

— Зрештою, він скінчив життя досить непогано — як майже всі чоловіки…

Клод уявив собі цю агонію в солом'яній хижі десь у нетрях малайського архіпелагу, коли людина зогниває від нездійсненних надій, як від пухлини, і жахається власного голосу, який відлунюють величезні дерева…

— Непогано…

— Самогубців я зневажаю.

— Чому?

— Хто вбиває себе, рятуючись від витворів власної уяви, той убиває себе лише для того, щоб ІСНУВАТИ. Я не люблю, коли Бог обдурює.

З кожним днем їхня схожість, яку передчував Клод, ставала дедалі очевиднішою; вона проявлялась у модуляції голосу Перкена, його манері

казати "вони", коли він вів мову про пасажирів і, не виключено, про чоловіків; він мовби відокремлювався від них нехтуванням свого соціального "я". У голосі Перкена Клод відчував багатий, хоча й, можливо, дещо вичерпаний, життєвий досвід; той голос чудово пасував до його погляду — важкого, проникливого і характерно рішучого, коли під час розмови на мить напружувались стомлені м'язи його обличчя.

На палубі не було майже нікого. Все одно він не засне. Помріяти чи почитати? А може, всоте погортати "ІНВЕНТАР", ще раз пробитися своєю уявою — як головою пробивають мур — у те царство пилу, ліан і башт із обличчями колишніх зруйнованих столиць, які зараз були під блакитними плямами мертвих міст? Хоча вперта віра додавала йому снаги, але як віднайти ці перешкоди, що з жахливою постійністю роздирали його мрію в одному й тому самому місці?

Баб-ель-Мандебська протока — Ворота Смерті.

Після кожної розмови з Перкеном його натяки на минуле, якого Клод не знав, дратували його. Панібратські стосунки, що зав'язалися під час їхньої зустрічі в Джібуті (коли Перкен зайшов у цей дім, — саме в цей, а не в якийсь інший, — із цією закутаною в червоно-чорне покривало дебелою негритянкою, яка зовні трохи скидалася на Перкена), не гамували боязкої цікавості, яка вабила його до Перкена, — він ніби знав, що йому судилося долею, — до чоловіка, який, незважаючи на вік і самотність, все ж таки боровся, бо не хотів жити в людському суспільстві. Літній вірменин, який ішов поруч із Перкеном, знав його, мабуть, здавна, але дуже мало розповідав про нього, бо, скоріше всього, боявся, адже бути в панібратських стосунках з Перкеном ще не означало бути його товаришем. Оглушлива, наче гуркіт двигуна, думка про джунглі та про храми настирливо поверталася знову й знову, полонила, ятрила свідомість Клода. В напівсні йому марилось, ніби Азія знайшла в особі цієї людини могутнього спільника. Ця думка породила в його уяві цілий ряд картин: серед ночі, наповненої сюрчанням цикад, ладнається в дорогу військо; хмари москітів кружляють над кіньми; перекличка при переходах через теплі броди; рябе від метеликів небо

забарвило в голубий колір мілину, де кишіла риба, — посланці зупинились, вражені таким видивом, старі королі, порубані дружинами; і ще одна причеплива картина не полишала його: храми, поросліі мохом камінні боги, в одного з них жаба на плечі, а її обгризена голова лежить поряд…

Легенда про Перкена тепер ширилася кораблем, снувала від одного шезлонга до іншого, ніби страх або сподівання, ніби гіркота людини, що залишила свій рідний край. Легенда ця була неконкретна: в ній було більше загадковості, ніж фактів. Люди шепотіли, прикривши рота долонею: "Знаєте, це дивний суб'єкт. Дивний!", але ніхто нічого не знав достеменно. Перкен жив серед тубільців і порядкував ними, причому в таких закутках, де багато його попередників були вбиті, — певна річ, вплутавшися в незаконні справи. Ото й усе, що було відомо. "Своєю славою, — думав Клод, — він, мабуть, завдячує не стільки своїм пригодам, скільки своїй рішучості, витримці, військовим здібностям та гострому розуму, який здатний збагнути людей, що відрізняються від нього". Він ніколи не вбачав у цьому романтичну забаганку чиновників, які в такий спосіб намагаються наситити свої власні мрії; це скоріше страх перед можливістю пошитися в дурні або небажання визнати існування світу, не схожого на їхній. Ці люди погоджувались із легендою про

Майрену, якого вже не було в живих, і, можливо, з легендою про ще живого Перкена, коли той був далеко; тут вони боронилися від його мовчанки, підозрілі й охочі до помсти, що проявлялась у формі зневаги за його прагнення до самотності, чого, зрештою, він і сам не приховував. Спочатку Клод запитував себе, чому Перкен вибрав саме його товариство? Мабуть, тому, що він був єдиний, хто захоплювався ним і, можливо, розумів, ні про що не питаючи. Він намагався краще зрозуміти Перкена, але так і не зумів поєднати кілька почутих романтичних історій з тим, що відчував до цього чоловіка, не схильного до гри у свою біографію та захоплення власними вчинками, зате наділеного несхитною волею, яку Клод часто відчував майже фізично. Навіть капітан відчував її. "Кожний авантюрист родиться міфоманом", — казав

він Клодові, проте навіть його вражала чітка поведінка Перкена, його організаторські здібності та небажання розповідати про себе. "Він нагадує мені високопоставлених працівників Інтеллід-женс сервіс, яких Англія використовує і водночас не визнає. Однак Перкен не закінчить свою кар'єру керівником відділу контррозвідки в Лондоні, бо він німець..."

— Німець чи датчанин?

— Датчанин, оскільки за Версальським мирним договором Шлезвіг знову відійшов до Данії. Це влаштовує власті Таїланду, де датчани служать у війську та поліції. Гайматльос...2 Ні, я не думаю, щоб він хотів сидіти в службовому кабінеті, бо, як бачите, знову повертається в Азію...

— Щоб служити таїландському урядові?

— Як завше, і так, і ні... Він хоче знайти якогось дивака, який би залишився в цій нескореній країні. Залишився й пропав. Ніби так... Але є ще одна дивна річ: зараз його цікавлять гроші... Це вже щось нове...

Виявився дивний зв'язок. Клод міркував про це, як тільки-но його мозок діставав можливість трохи перепочити від настирливої думки — Перкен народився у сім'ї, родині, де переважали чоловіки, — до таких родин дід Клода, що його виховав, відчував симпатію. Певна схожість, звичайно, є: та сама ворожість, якщо взяти до уваги усталені цінності; той же потяг до амбітних вчинків, і така ж — чи не найголовніша — непокора. Картини зі свого майбутнього, які Клод уявляв неясно, чергувалися з його спогадами, і ця при-

сутність видавалася йому подвійною погрозою, паралельним свідченням одного й того самого пророцтва. У розмовах з Перкеном, судження якого засновувались на власному життєвому досвіді та спогадах, він використовував лише свою начитаність. Отож Клод розповідав про діда так само, як Перкен про своє життя, намагаючись

протиставляти світ, зображений у книжках, реальному, і мати користь з того інтересу, який Перкен виявляв до людського буття. Перкен розповідав про себе, а Клод раптом пригадав сиву еспаньйолку діда, його відразу до світу, розповіді про тяжку молодість. Дід пишався і своїми предками-корсарами, життя яких зрослося з легендами, і своїм дідом — розвантажувальником кораблів, пишався і тим, що міг тупнути ногою на палубі власного корабля, наче селянин, який поплескує свою худобину. Свою молодість він віддав створенню фірми "Ваннек", на яку покладав великі надії. Одружився у віці тридцяти п'яти років, але вже через два тижні по весіллі жінка повернулася до своїх батьків. Батько не хотів її бачити, а мати розпачливо мовила: "Бідна моя дитино, так буде до тих пір, поки не народиш дітей..." Вона підшукала й купила для доньки старий готель із високими воротьми й величезним подвір'ям, де сушилися вітрила. Донька зняла портрети чоловікових батьків, жбурнула під ліжко і почепила замість них маленьке розп'яття. Чоловік промовчав, і впродовж кількох днів вони не розмовляли. По тому почалося подружнє життя. Успадкувавши потяг до праці, вони не визнавали ніякої романтики. Взаємна неприязнь, що була причиною першого розриву, проявлялась не у сварках, а в мовчазній ворожості, яка, мов хронічна хвороба, стала постійним супутником їхнього життя. І він, і вона були неспроможні висловити свої почуття, натомість вони повністю віддавалися праці, в якій знаходили розраду і якою тамували затаєну пристрасть. Поява дітей ще більше поглибила їхню давню ворожнечу. Підрахунки прибутків завжди спричинялися до нових скандалів: коли матроси, юнги або просто робітники проходили пізнього вечора повз готель, на подвір'ї якого сушилися брунатні вітрила, то дуже часто бачили, як хтось із подружжя, вихилившись із вікна і побачивши світло в іншому вікні, знеможений, все-таки брався за якусь нову роботу. Вона не звертала уваги на свої сухоти, а він з кожним роком працював усе більше й більше, аби лише його лампа гасла не раніше, як у дружини — світло у неї горіло до пізньої ночі.

Одного разу він помітив, шо розп'яття також лежить під ліжком, поряд із портретами його батьків...

Вимучений стражданням, якого завдала смерть не лише дорогих йому людей, а й нелюбої дружини, він зустрів її кончину просто-таки відразливим спокоєм. Він терпляче ставився до дружини, бо знав, як вона страждає. Минали дні, і саме його втома, а не ця смерть, була причиною занепаду фірми. Коли десь біля Ньюфаундленда потонули майже всі його кораблі і страхові компанії відмовилися платити, а йому довелося роздавати вдовам пачки банкнот, він, відчуваючи до грошей страшенну огиду, не схотів цього робити.

Почалась безконечна судова тяганина. Сповнений неприязні до своїх сусідів, самовдоволених міщан, старий дозволив виступати на своєму подвір'ї цирковим трупам, до яких муніципалітет ставився не дуже прихильно; стара покоївка мусила відчиняти для слона ворота, через які упродовж років не в'їжджав жоден автомобіль. Дід самітньо сидів у великій обідній залі, сьорбав своє найкраще вино і, гортаючи сторінки бухгалтерських книг, поринав у спогади…

Коли дітям виповнювалося двадцять років, вони залишали дім, який ставав усе тихішим, аж поки війна привела сюди Клода. Його батько загинув, а мати, яка давно покинула чоловіка й жила одна, приїхала побачитись із сином. Старий Ваннек прийняв її. Він настільки звик зневажати будь-які вчинки людей, що завжди ставився до них з однаковою злостивою поблажливістю. Проте одного вечора він вибухнув, обурений тим, як вона, його невістка, може жити в готелі і в ЙОГО місті. З власного досвіду він знав: гостинність і злість — речі не сумісні. Вони довго розмовляли того вечора, вірніше говорила вона, безпорадна жінка, яка панічно боялася старості і дивилась на життя з безнадійною байдужістю. Йому потрібен був хоч хто-небудь, із ким він міг би доживати віку… Вона ж була спустошена й нещасна. Він зовсім не любив її, але відчув, що у них було щось спільне — вона також була поза людським суспільством, яке нав'язувало стільки безглуздих умовностей. (Нині господарство сяк-так вела його підстаркувата кузина…) Ваннек запропонував їй залишитись, і жінка погодилась.

Пригнічена самотністю, портретами колишніх власників і особливо великими шибками, від яких вона боронилася, запнувши їх портьєрами і перебуваючи в напівтемряві, та жінка, ніби її страх був пророчий, померла від передчасного клімаксу. Смерть невістки свекор сприйняв із похмурим схваленням: "У мої роки не міняють одну релігію на іншу… Нарешті доля скінчила безглузде плетиво її життя. Тим краще для неї". Відтоді він поринув у похмуру мовчанку, яку порушував лише задля Клода. Повний витонченого старечого егоїзму, він майже завжди доручав карати дитину старій кузині, матері або вчителям, так що в Дюнкерку (і навіть пізніше, коли підліток, навчаючись у Парижі, познайомився зі своїми дядьками) його спосіб мислення завжди видавався Клодові своєрідно ліберальним. Цей старий чоловік, звеличений оточуваними його покійниками і трагічним відблиском, яким море забарвлювало життя тих, хто був йому близький, не читав Біблії і не боявся Бога. Слова, які дід вживав, розповідаючи про своє тяжке життя, лунали для Клода, мов пронизливий скрегіт малих дверей готелю, що самітньо стояв на порожній вулиці, а ввечері відгороджував його від цілого світу. Коли по обіді дід, торкаючись кінчиком бороди своїх грудей, заводив мову, його обмірковані слова завжди хвилювали Клода. Хлопцеві здавалося, що вони долинали сюди крізь віки або долітали понад морською гладінню з тих країв, де живуть люди, які краще від інших знають тягар, гіркоту і незбагненний сенс життя. "Пам'ять, друже мій, — казав він, — це священний родинний склеп! Я живу тут радше з мертвими, аніж із живими… Я добре знаю нашу рідню: всі ми — і ти в тому числі — маємо однакову вдачу. Чи знаєш ти, що є краби, які з материнською добротою випестують паразитів, які їх поїдають?.. Носити прізвище Ваннек — це вже щось значить — як з хорошого, так і з поганого боку…"

Коли Клод поїхав до Парижа, де продовжував навчання, старий узяв собі за звичку ходити кожного дня до стіни, де були викарбувані імена матросів, що не повернулися з моря; він заздрив їхній смерті, і його старість радо вживалася з тим небуттям. Одного дня йому закортіло показати молодому, надто неповороткому робітникові, як за його часів розколювали деревину, призначену для носової частини; махаючи в

запалі двосічною сокирою, він розкраяв собі череп. Клод, як і Перкен, знову й знову відчував симпатію, ворожість та палку прихильність до цього сімдесятип'ятирічного старого чоловіка, що не хотів забувати свою колишню майстерність, і тому помер смертю старого вікінга у порожньому домі. А як закінчать своє життя він і Перкен? Якось Перкен відповів йому: "На мою думку, ваш дід був не такий значущий, як ви це собі уявляєте, а от ви… ви значушіший". Висловлюючись алегорично і прикриваючись спогадами, вони ставали один одному ближчими.

Корабель оповив смугастий, перемішаний із дощем туман. Довгий трикутник маяка з Коломбо прорізав темряву, під ним рівною лінією тяглися вогні доків. Пасажири юрмились на палубі і розглядали їхні мерехтливі плями. Біля Клода опасистий чоловік допомагав вірменинові пакувати валізи; вірменин спекулював коштовним камінням — купував на Цейлоні сапфіри й перепродував їх у Шанхаї. Трохи далі Перкен розмовляв з капітаном; коли він усміхався, його обличчя ставало добрішим.

— Подивитесь на його фізіономію у Шані, — промовив товстун. — Зараз він схожий на сміливця…

— Як ви сказали?

— Шан. Так кажуть таїландці. Це означає "слон". Не приручений, а дикий. Фізично він, скоріше всього, почуває себе погано, зате морально — добре…

По них черконув промінь маяка. На якусь мить яскрава пляма засліпила їх, потім знову розчинилась у пітьмі: краплі дощу, закружлявши у вихорі, зблискували то тут, то там у світлі корабельних ліхтарів; поруч самотньо бовванів у темряві силует арабського вітрильника з високими бортами. Перкен рушив трохи вперед — товстун інстинктивно стишив голос. Клод посміхнувся.

— О, та я зовсім не боюся його! Я провів у колонії двадцять сім років. Так! Проте він чомусь, сам того не знаю, наганяє на мене страх. А на вас?

— Добре, звичайно, було б начхати на це, — напівголосно відповів вірменин, — але так буде не завжди...

— Ви дуже добре володієте французькою...

Безумовно, він мстив за своє приниження.

Невже заради цього він уже збирався зійти з корабля? В його голосі, без будь-якої іронії, відчувалася злість.

Перкен відійшов убік.

— За час відпустки я побував у Константинополі й на Монмартрі... Ні, пане, так буде не завжди...

Товстун обернувся до Клода:

— Вам також швидко, як і всім іншим, він набридне... Та що він зробив!.. Якби він тільки розумівся на техніці — я підкреслюю: техніці, — то в його становищі, коли він тримав у своїх руках цілий край і зберіг його для Таїланду, яку він міг би зробити кар'єру... просто-таки карколомну кар'єру...

Обома руками він накреслив у повітрі коло, затуливши на мить численні вогні порту, які зараз були ближче, проте стали розпливчастішими; здавалось, вони, наче губка, також просякли вологою.

— Подумайте: на таїландських базарах — а це десять — п'ятнадцять днів ходу від нескорених сіл — ви шукаєте коштовні рубіни, звичайно, якщо розумієтесь на торгівлі ними й належите до спритних людей!.. Зараз ви не можете усвідомити цього, бо ніколи не займалися таким ділом… Але це все одно краще, ніж обмінювати вже шліфоване каміння на важкі золоті коштовності!.. Навіть маючи двадцять три роки! До речі, організатором цієї афери був не він — її започаткував ще п'ятдесят років тому якийсь європеєць разом із таїландським королем. Він конче хотів іти до них. Дивно, як до цих пір вони не вколошкали його. Він завжди хотів бути шефом. Як я вам уже казав, бували дні, коли його справи йшли не кращим чином, отож йому довелося навіть подивитися Європу. Двісті тисяч франків! Знайти двісті тисяч франків — то вже не така проста річ, як удавати з себе пана! Проте не можна сказати, що він обдурює тубільців…

— Йому потрібні гроші?

— Так. Але ясно не на прожиття…

До корабля причалювали навантажені фруктами шлюпки індійців, які викручували свої мокрі чалми. Вірменин пішов слідом за готельним посильним.

— Йому потрібні гроші… — повторив про себе Клод.

— Це не те життя, яке коштує дорого, — мовив товстун.

— Ви працюєте лісником?

— Ні. Начальником пошти.

І Клода, мов приступ лихоманки, знову заполонила настирлива думка: він-бо міг розпитати цього чоловіка про ту страшну гру, у яку надумав зіграти.

— Чи вам доводилось подорожувати на візках?

— Звичайно. Більш того — я сам ними правив!

— Який вантаж вони можуть перевозити?

— В усякому разі, не дуже важкі речі…

— Ну, наприклад, каміння…

— Допустима вага — до шістдесяти кілограмів.

"Оскільки така вага визначена колоніальним законом, хоча той існує, по суті, лише на папері, доведеться відмовитись від візків, — міркував Клод, якого вже переслідував страх перед незнайомими джунглями. — І жодній людині не під силу нести на собі протягом місяця двохсоткілограмовий блок. Хіба що зможуть слони?"

— Кажете, слони, юначе. Я вам ось що скажу — це досить хитромудре питання. Люди вважають, що слон тендітний. Але це не так: слон зовсім не тендітний. Трудність полягає в тому, що тварина не любить ні нош, ні ремінців, бо вони лоскочуть її. Що ви робите, га?

— Я вас уважно слухаю.

Товстун добродушно поклав руку на плече Клода.

— Берете гуму з будь-якого автомобільного колеса і чіпляєте її, мов круглу серветку, на шию слона. Потім прив'язуєте до неї те, що вам потрібно… Це вже зовсім просто. Гума м'яка, розумієте?

— Чи можна добратися на слонах до Далекої Півночі, до Ангкора?

— На Далеку Північ?

— Так.

Товстун на хвилю замовк.

— Ви маєте на увазі Дангрек?

— Аж до Се-Муна.

— Біла людина, яка відважилась би на це без товариша, приречена на загибель.

— Чи можна десь роздобути слонів?

— Врешті-решт це справа ваша… По-перше, мені дивно, навіщо слони. Все одно ніщо не втримає тубільців од бажання податися саме туди. Ви наражаєтесь на небезпеку потрапити до рук нескорених меойців, а це вже не жарти. До того ж у найдальших селах тубільці заражені малярією (повіки голубі — ніби їх лупцювали кілька днів поспіль) і ні до чого не придатні. Не виключена можливість, що ви потрапите до рук поліції — ох, ті лягаві!.. Проте, гадаю, на сьогодні досить… Ви не хочете прогулятися? Ось шлюпка…

— Ні.

У голові Клода безперестану снували думки: "Виходить, гроші потрібні йому не для життя… Це факт. Тоді навіщо?" І не страх перед джунглями, а саме ця неприхильна, не позбавлена величі легенда, яка, в'їдаючись у мозок, була для Клода такою самою реальністю, як навколишня нічна пітьма. Звуки сирен, якими освітлені кораблі підкликали до себе човни, довго бриніли в насиченому вологою повітрі, аж поки їх поглинула індійська ніч. Його думки про Схід розчинялися в цій фантастичній і плинній атмосфері. Від теплого подиху вітру очі

Клода зволожилися. Перкен уже видавався йому не просто диваком, а людиною-пристосуванцем. Як і всі ті, хто повстає проти світу, Клод інстинктивно шукав подібних до себе і прагнув, щоб вони були видатними; тут він зовсім не боявся, що обдурює самого себе. Якщо цей чоловік потребує грошей, які так і шурхотять у його розповідях, то, очевидно, зовсім не для того, аби колекціонувати тюльпани… Навіть капітан казав: "Зараз його цікавлять гроші…"

Та й начальник пошти пророк: "Європеєць, який спробує добратися туди сам, приречений…"

Європеєць, який спробує добратися туди сам, приречений…

О тій порі Перкен мусить бути в барі.

II

Клодові довго не довелося його шукати — Перкен сидів за столиком, сплетеним з очерету, який офіціанти винесли на палубу; однією рукою він тримав келиха, що стояв на скатертині, другою сперся на борт і, здавалося, розглядав вогні, які мерехтіли в глибині порту.

Клод почувався незручно.

— Це моя остання пристань! — мовив Перкен, показуючи на вогні вільною рукою.

Освітлена лише з лівого боку вогнями пасажирського теплохода будівля порту бовваніла під уже чистим, усіяним зірками небом. Перкен різко обернувся до Клода, і той був уражений сумним виглядом його обличчя.

— За годину відпливаємо… Що означає для вас приїзд?

— Діяти, а не мріяти. А для вас?

Перкен махнув рукою, ніби хотів відбутись жестом, та все ж таки відповів:

— Марна трата часу…

Клод запитально подивився, однак Перкен заплющив очі.

"Погані справи, — подумав молодик, — проте спробуємо інакше".

— Чи доводилось вам бувати серед нескорених племен?

— Кажучи про марну трату часу, я не це мав на увазі. Навпаки.

Клод не відступав і запитав навмання:

— Що навпаки?

— Там я маю майже все.

— За винятком грошей. Хіба ні?

Якусь мить Перкен мовчки розглядав його, потім запитав:

— А хіба вони є там?

— Треба шукати!

— Можливо…

Клод завагався. Здалеку долинав урочистий церковний наспів, який раз у раз глушив клаксон якогось одинокого автомобіля.

— У джунглях — від Лаосу аж до самого моря — є багато храмів, невідомих європейцям…

— А! Золоті боги… Облиште!..

— Барельєфи та статуї — не золоті, але цінність їхня не в тому…

Клод ще вагався.

— Ви не проти заробити двісті тисяч франків?

— Це ви дізналися від вірменина? Я з цього не роблю ніякої таємниці. Є ще могили фараонів…

— Невже ви гадаєте, пане Перкен, що я шукатиму могили фараонів серед котів?

Здавалося, Перкен замислився. Роздивляючись його, Клод відкривав для себе, що перед жіночою принадою факти так само безсилі, як і перед силою волі деяких чоловіків. У цю мить не існувало ні історій з коштовностями, ні біографії цього чоловіка. Він стояв тут настільки реальний, що вчинки з його колишнього життя, мов сни, існували самі по собі. Клод запам'ятовував лише ті факти, які вдовольняли його почуття. Чи буде він нарешті відповідати?

— Давайте трохи пройдемося.

Вони мовчки ступили кілька кроків. Перкен не зводив погляду з жовтих вогнів порту, над яким простяглеся всіяне блідими зорями небо. Незважаючи на ніч, тепле повітря, наче чиїсь мокрі руки, торкалося шкіри Клода. Він дістав із пачки цигарку, але потім роздратовано пожбурив її в море.

— Мені доводилося бачити багато храмів, — нарешті обізвався Перкен. — Проте не всі вони оздоблені…

— Не всі, але багато.

— Кассірер3 заплатив мені в Берліні три тисячі золотих марок за дві статуетки Будди, які дав мені Дамронг4… Але шукати пам'ятки!.. Краще вже шукати скарби, як тубільці…

— Якби ви знали, що п'ятдесят скарбів були зариті над річкою в якомусь конкретному місці, яке простягається, скажімо, на шістсот метрів, ви шукали б їх?

— Бракує тільки річки.

— Ні, і річка є. Ви хочете шукати скарби?

— Для вас?

— Разом зі мною — порівну.

— А річка?

Ледь помітна посмішка Перкена вкрай розізлила Клода.

— Ходімо, я покажу.

У коридорі, який вів у каюту Клода, Перкен поклав руку на плече молодика:

— Вчора ви натякали, що поставите на карту все до останнього. Ви це мали на увазі?

— Так.

Клод думав, що мапа лежить розгорнута на ліжку, але бой склав її. Він розгорнув мапу знову.

— Ось озера. Всі ці червоні крапочки означають храми.

— А голубі?

— Мертві міста Камбоджі, які вже обстежені. Проте я вважаю, що є ще інші. Ви бачите, як багато червоних крапок тягнеться вздовж чорної лінії?

— Що це?

— Королівська дорога — дорога, яка з'єднувала місто Ангкор з озерами в долині річки Менам. Колись була така ж важлива, як і канал між Роною і Рейном у середні віки…

— Храми тягнуться вздовж лінії до…

— Сама місцевість не така вже й важлива: до областей, які СПРАВДІ обстежені. Я скажу ось що: користуватися самим компасом, аби вірно йти давньою дорогою і натрапити на храми, достатньо. Якби Європа була вкрита лісами, було б безглуздо вважати, що, йдучи з Марселя до Кельна через Рону і Рейн, ви не натрапите на руїни церков… І не забувайте: інформацію стосовно обстежених областей можна перевірити, що я й зробив. Про це написано в спогадах мандрівників…

І, відповідаючи на німе запитання Перкена, додав:

— Ні, я не впав з неба, а прочитав напис санскритською мовою, яка, як бачите, також може іноді стати в пригоді. Про це пишуть службовці,

які відважились побувати там, за кілька десятків кілометрів од нанесеного на мапу району.

— Невже ви гадаєте, що ви перші побачили це на мапі?

— Топографічна служба зовсім не цікавиться археологією.

— А Інститут Франції?

Клод розкрив "Інвентар" на позначеній сторінці з підкресленими місцями: "Потрібно ще провести дослідження пам'яток поза нашими маршрутами... Ми зовсім не претендуємо на те, що наш перелік завершений..."

— Це звіт останньої археологічної експедиції.

Перкен роздивився мапу.

— За 1908 рік?

— Від цього року і аж до війни не було нічого цікавого, потім почалося детальне вивчення. Але все це лише початки. Перевірка фактів шляхом співставлення дозволяє мені з певністю стверджувати: відстань, яку подають тут в одиницях виміру тодішніх мандрівників, повинна бути виправлена, крім того, уздовж дороги потрібно перевірити твердження, що подаються в легендах, — вони повні цікавих обіцянок... Мова йде лише про Камбоджу; у Таїланді, як вам відомо, ще нічого не зроблено.

— Про що ви думаєте? — запитав Клод.

— Бусоль допоможе визначити загальний напрямок; чи берете ви до уваги свідчення тубільців?

— Лише тих, чиї села розташовані близько від давньої дороги.

— Гаразд… Я знаю досить багато таїландців, які розповідають про це. Зрештою, я сам бачив ті храми… Це старовинні брахманські споруди, чи не так?

— Так.

— Отож ніякого фанатизму, бо ми весь час будемо серед буддистів… Задум, можливо, не такий уже й фантастичний… Ви добре розумієтесь на цьому мистецтві?

— Від певного часу тільки те й роблю, що вивчаю його.

— Відколи? Скільки вам років?

— Двадцять шість.

— Гм…

— Я знаю, що виглядаю молодшим.

— Ні, це не було здивування, це була… заздрість.

У його тоні не було й тіні іронії.

— Французька адміністрація дуже не любить…

— Я був у відрядженні.

На якусь мить Перкен від здивування замовк, потім проказав:

— Я починаю розуміти все більше й більше…

— О, це всього лише безплатне відрядження! Наші міністерства не такі вже і скнари.

Клод зустрівся з таким люб'язним та пишномовним керівником відділу; в порожніх коридорах висіли примітивні мапи, на яких у сонячному промінні виднілися містечка Вьєнтьян, Тімбукту й Джібуті, обведені великими рожевими колами, і скидалися на столиці; кумедне поєднання — золото й гранат…

— Я бачу зв'язки з ханойським інститутом і ордер на примусове залучення, — зауважив Перкен. — Небагато, але все ж таки…

Він знову втупився в карту.

— Транспортуватимемо на візках.

— А що з тими шістдесятьма кілограмами, встановленими регламентом?

— Нічого. Це не має жодного значення. Від п'ятдесяти до трьохсот кілограмів залежно… залежно від того, що вам трапиться. Отже, візки. Але якщо протягом місяця нічого не трапиться…

— Та ні! Адже ви добре знаєте, що масив Дангрек зовсім не досліджений…

— Але не настільки, як ви це собі уявляєте.

— …і що тубільцям відомі храми. Чому не настільки, як я це собі уявляю?

— Ми ще повернемось до цього… — Він на мить замовк. — Я добре знаю французьку адміністрацію. Ви — чужинець, тому вона буде

створювати всілякі перепони. Проте ця небезпека не така вже й велика… Є інша небезпека, яка вдвічі більша.

— Інша?

— Там можна зостатися назавжди.

— Меойці?

— Так, вони, але, крім них, є ще джунглі й лихоманка.

— Я думав про це.

— Гаразд. Давайте поговоримо про гроші.

— Все дуже просто — маленький барельєф або статуя коштують десь близько тридцяти тисяч франків.

— Золотих?

— У вас надто великий апетит.

— Тут уже нічого не вдієш. Мені вистачить десять тисяч. А вам — двадцять.

— Двадцять.

— Не бозна-скільки. Але якщо барельєф гарний — наприклад, танцюристка, — він буде коштувати принаймні двісті тисяч франків.

— Із скількох брил він складається?

— З трьох, чотирьох…

— А ви впевнені, що продасте їх?

— Звичайно. Я знаю найвідоміших фахівців у Лондоні і в Парижі. Крім того, дуже легко можна організувати публічний розпродаж.

— Легко, але довго.

— Ніхто вам не боронить продавати відразу, тобто без публічного розпродажу. Ці речі рідкісні — ціни на них стрибнули вгору відразу після війни.

— Ще одне — припустимо, що ми знайшли храми…

— Ми, — пробурмотів Клод.

— …як ви думаєте від'єднати найбільш вартісні брили каміння?

— Це буде не так легко. Я про це думав…

— Наскільки я пригадую, каміння досить масивне.

— Так, але кхмерські храми збудовані без цементу і не мають фундаменту — мов іграшкові замки з доміно.

— Нічого собі доміно — п'ятдесят сантиметрів у перерізі і метр довжини… Це близько семисот п'ятдесяти кілограмів ваги!..

— Я думав узяти довгу пилку, щоб відрізати не дуже широкий шматок з різьбленням. Пилки я маю тут. Будемо сподіватися, що упродовж віків усе попадало на землю, а смоківниці й запалювальні бомби сіамців дуже нам допомогли.

— Я зустрічав більше уламків гірської породи, ніж храмів... Там уже побували шукачі скарбів... До тих пір я дивився на храми лише як на...

Перкен відклав мапу і втупився очима в лампу. Клод запитував себе, про що він думає, — його відірваний від реальності погляд, здавалося, став якимсь замріяним. "Що я про нього знаю?" — вже вкотре подумав Клод, вражений виразом його обличчя і поглядом, втупленим в умивальник. Серед тиші глухо відлунював стукіт корабельних машин.

— Ну що?

Перкен, відсунувши мапу, сів на кушетку.

— Обійдемося без запитань. Цей продуманий проект вартий уваги. Я й справді не думав, а мріяв про ту мить, коли матиму гроші... Я зовсім не хочу забігати наперед подій, які повинні закінчитися щасливо. Але, зрозумійте, я погоджуюсь лише тому, що хочу потрапити до меойців.

— Куди саме?

— Набагато північніше, але одне другому не заважає. Поки що я одне знаю достеменно: я їду в Бангкок, де мушу розшукати одного чоловіка, до якого маю велику симпатію і водночас підозру... В Бангкоці місцева міліція повідомить мене, що їй відомо про його так зване зникнення. Я думаю, що...

— Отже, ви погоджуєтесь?

— Так...що він подався у той район, де перебував я. Якщо він мертвий, то я знатиму, що мені робити далі. Інакше...

— Що інакше?

— Мене не влаштовує його присутність, бо він усе зіпсує…

Перкен так перескакував з однієї теми на іншу, що Клод ледве встигав за ним. А потім він ніби відключився. Клод прослідкував за поглядом Перкена — той дивився на нього, вірніше на його зображення в дзеркалі. Якусь мить Клод розглядав власне чоло, підборіддя й очі Перкена, який, здавалося, думав про нього.

— Не відповідайте, будь ласка, аби відповісти…

Його погляд став зосередженішим.

— Чому ви погодились на це?

— Я міг би вам відповісти: тому що у мене майже немає грошей, і це дійсно так.

— Але ж їх можна заробити й іншими способами. І навіщо вони вам? Очевидно, не для того, щоб гратися ними?

"А вам?" — подумав Клод і відповів:

— Бо бідність не дає змоги вибрати собі ворогів. Я остерігаюсь дрібних грошей бунтарів…

Перкен не зводив з нього пильного й водночас неуважного, сповненого задуми погляду, який нагадував Клодові погляд мудрих жреців.

— У своєму житті ніколи нічого не зміниш.

— Зате воно міняє нас.

— Не завжди… Що ви чекаєте від свого життя?

Клод відповів не відразу. Минуле цього чоловіка настільки перемішалося з досвідом, з гострою думкою та поглядом, що його власна біографія не мала ніякого значення. Єдине, що їх єднало, — це те, що люди мають у глибині душі.

— Мені легше сказати, чого я не чекаю…

— Коли вам доводилось вибирати, то…

— Я не вибираю, а захищаюсь…

— Від чого?

Він часто ставив подібне питання самому собі і мав уже готову відповідь:

— Від усвідомлення смерті.

— Справжня смерть — це виродження.

Тепер Перкен роздивлявся в дзеркалі власне обличчя.

— Старіння — ось що набагато важливіше! Погодитися зі своєю долею, своїм місцем — мов у собачій буді, яка височіє над нашим чудернацьким життям… У молодому віці ще не замислюються про смерть…

Раптом Клод збагнув, що саме єднає його з цим чоловіком, який, не знати чому, прийняв його, — це настирлива думка про смерть.

Перкен узяв мапу.

— Поверну її вам завтра.

Він потиснув Клодові руку і вийшов.

Атмосфера кають пригнічувала Клода, ніби зачинені ворота в'язниці. Слова Перкена не виходили з голови. Ні, було вже й не так багато способів здобути собі свободу! Ще зовсім недавно він міркував без будь-якого подиву про умовності людської цивілізації, які вона втокмачує у свідомість кожного, і хто прагне конче дотримуватися їх, той приречений на животіння. Тобто? Ніякого бажання торгувати автомобілями, цінностями або промовами, як це робили його товариші, чиє прилизане волосся свідчило про добре виховання. Не було також ніякого бажання будувати мости, як ті, чиє недбало підстрижене волосся свідчило про їхню вченість. І навіщо вони працюють? Аби добитися поваги? Він ненавидів цю повагу, за якою вони так ганялись. Силувана покірливість чоловіка, який не має дітей і не визнає Бога, глибша, ніж покірливість перед обличчям смерті. Виходить, треба шукати власну зброю там, де її не шукають інші, а це в першу чергу вимагає від нього, крім уміння стояти осторонь, ще й відваги. Що робити з мертвими ідеями, які визначають поведінку людей, а ті чомусь вважають своє існування КОРИСНИМ;

що робити зі словами тих, хто прагне зробити зі свого життя модель і тим самим стати ще одним носієм мертвих ідей? Причиною діяльності стала відсутність кінцевої мети в житті. І не треба плутати ризик із болісним передчуттям невідомого. Вирвати із затхлого світу своє власне зображення, яке у ньому залишилось... "Те, що вони називають авантюрою, — міркував Клод, — це, по суті справи, не втеча, це — полювання: усталений лад у світі руйнується не від випадковості, а від бажання скористатися ним". Він знав людей, для яких авантюра була всього-на-всього поживою для мрій (собі так, ради забави) або ж необхідним елементом, що породжував надію і не давав їй умерти. Злидарі. Тема смерті, про яку він щойно розмовляв з Перкеном, мов сексуальне збудження, примушувала кров глухо стугоніти в скронях. Бути вбитим, щезнути для нього нічого не значило — він зовсім не

дорожив собою і, незалежно від результату, знайшов свою власну борню. Але погодитись, мов із невиліковною пухлиною, з марністю власного існування, жити зі смертельною млявістю в руках… (Звідки цей потяг до речей віковічних, яким просякла його свідомість?) Що то за незбагненна потреба ще завчасу зруйнувати стосунки між в'язнем і наглядачем і нерозуміння тих, хто, зовсім не знаючи, в чім суть авантюри, обминає її?

Мати більше, ніж йому належить, уникнути буденного людського життя, яке він бачив щоденно.

У Сінгапурі Перкен зійшов з корабля, щоб звідси вирушити до Бангкока. Вони дійшли згоди. Клод зустрінеться з ним у Пномпені після того, як завізує у Сайгоні свою відрядну посвідку і відвідає Інститут Франції. Багато залежатиме від зустрічі з директором цього інституту, який неприязно ставиться до подібних починань.

Вранці — погода знову зіпсувалася — Клод побачив крізь ілюмінатор своєї каюти, як пасажири показують на щось пальцями. Він швиденько вийшов на палубу. Сонце виглянуло з-за пошматованих хмар і своїм блідим промінням залляло берег острова Суматра. Він розглядав у бінокль буйну зелень, яка однотонним килимом спадала з гір до самого берега — лише подекуди стриміли верхівки пальм. Вдалині горіли бліді вогні, а над ними клубочився дим; нижче, на темному тлі, світлішою плямою вирізнялась деревоподібна папороть. Клод прикипів поглядом до зелені. Прокласти шлях крізь такі зарості? Якщо це робили інші, то й він зможе. На це тривожне питання не могло відповісти ні насуплене небо, ні переплутане мереживо зелені, де кишіли комахи…

Клод повернувся в каюту. Цей задум, який він виношував, ні з ким не поділившись, відрізав його від навколишнього світу і поставив у становище божевільного чи сліпого; він жив у власному світі, де при найменшому напруженні уяви оживали джунглі й пам'ятки, які жахали, ніби велетенські звірі… Присутність Перкена вивела його з цього стану, але він знову й знову поринав у свою набридливу отруту — знову брався

гортати помічені сторінки: "РІЗЬБЛЕННЯ ДУЖЕ ПО-ПСУТЕ ПОСТІЙНОЮ ВОЛОГОЮ І ПРОЛИВНИМИ ДОЩАМИ... СКЛЕПІННЯ ПОВНІСТЮ ОБВАЛЕНЕ... НЕ ВИКЛИКАЄ СУМНІВУ, ЩО В ЦЬОМУ МАЙЖЕ БЕЗЛЮДНОМУ РАЙОНІ, ДЕ БЛУКАЮТЬ СТАДА СЛОНІВ І ДИКИХ БУЙВОЛІВ, БУДУТЬ ЗНАЙДЕНІ ПАМ'ЯТКИ... ВСЕРЕДИНІ ГАЛЕРЕЇ ЗАХАРАЩЕНІ БЛОКАМИ З ПІСКОВИКА, З ЯКИХ ВОНИ БУЛИ ЗРОБЛЕНІ; ТАКИЙ СТАН МОЖНА ПОЯСНИТИ, СКОРІШЕ ВСЬОГО, ВИКОРИСТАННЯМ ПРИ БУДІВНИЦТВІ ДЕРЕВА... ВИСОЧЕННІ ДЕРЕВА, ЯКІ ПРОРОСЛИ НА ТИХ РУЇНАХ,

ХОВАЮТЬ ОД ЛЮДСЬКОГО ОКА НАВІТЬ СТІНИ, ОПОВИВШИ ЇХ, МОВ ЛАНЦЮГАМИ, СВОЇМ ВУЗЛУВАТИМ КОРІННЯМ... МАЙЖЕ БЕЗЛЮДНА КРАЇНА..." Що саме стане йому в пригоді? Коли почувся гуркіт машин, він спробував сконцентрувати свою увагу на двох словах: "Інститут Франції. Інститут Франції. Інститут Франції". "Я добре знаю тих людей, — казав Перкен. — Ви — чужинець для них". Безперечно. Він буде обережний. Зрештою, Клод знав: люди відчувають тих, хто відкидає усталені норми, а безбожник, утративши віру, викликає відразу. Все своє життя дід прагнув, щоб він це збагнув. Люди не мали такої міцної зброї, як дід.

Вивільнитись від цього життя, сповненого мрій та сподівань, чим скоріше зійти з цього пасивного корабля!

III

Альбер Рамеж — директор Інституту Франції, сидячи спиною до вікна, за яким виднілися пальми та вибілена тропічними дощами зелена стіна, погладжував русяву бороду і розглядав Ваннека.

— Міністр у справах колоній поінформував нас про ваше відрядження. Вчора я був приємно здивований, коли ви самі повідомили мене по телефону про ваш приїзд. Ми, звичайно, допоможемо в міру наших можливостей. Якщо вам потрібні поради, будь ласка, звертайтесь до будь-кого з наших працівників. Отже, до справи.

Він вийшов з-за свого столу і сів біля Клода. "Початки прихильності", — подумав той. Голос директора став дружнішим:

— Радий бачити вас тут. Я дуже уважно прочитав ваші цікаві повідомлення про азіатське мистецтво, які були надруковані минулого року. І, признаюся теж, схвалив вашу теорію. Більш того — скажу відверто: ваша концепція мені скорше сподобалась, аніж переконала. І дуже зацікавила. Ваш підхід до цієї проблеми досить-таки цікавий...

— Я виклав ці ідеї, щоб... (він хотів сказати "розчистити від сміття", але передумав) без перешкод простувати до іншої ідеї, яка цікавить мене ще більше...

Рамеж запитально глянув на нього. Клод відчував, що директор хоче удати, ніби службове становище ні до чого його не зобов'язує і він зустрічає Клода як цікавого гостя. Ні, не варто йому розповідати директорові про свої наміри, бо той, ясна річ, образиться.

— Я хочу сказати, що головне мірило, яким ми оцінюємо митця, часто приховує від нас такий аспект мистецького твору, як стан цивілізації, котра оцінює його. Кажуть, що мистецтво стоїть поза часом. А мене цікавить перш за все аналіз, осмислення цих творів, взаємозв'язок людського буття та їхнього існування. Кожний витвір мистецтва в кінцевому результаті стає міфом.

Клод відчув, що не дуже чітко обгрунтовує свою думку; він прагнув вийти звідси і водночас хотів здобути прихильність заінтригованого співрозмовника. Рамеж замислився. Було чути, як одна за одною важкі краплини дощу падають у кімнату крізь розчинене вікно.

— Хоч як там є, це дуже цікаво...

— Музеї для мене — місце, де спочивають витвори минулого, що стали міфами. Вони живуть власним історичним життям, сподіваючись,

що митці вдихнуть у них справжнє життя. І якщо я відчуваю їхній дотик, то лише завдяки тому, що митець уміє їх воскресити… По суті справи, одна цивілізація є замкнутою для іншої. Однак речі існують, і ми, мов сліпці, пов'язуємо з ними власні міфи.

Рамеж, уважно і зацікавлено слухаючи, продовжував усміхатися. "Він вважає мене теоретиком-аматором, — подумав Клод. — Він зблід. Безперечно, в нього хвора печінка. Він зрозумів би мене значно краще, якби збагнув, що мене привело сюди в першу чергу невтримне людське бажання боронитися від власної смерті з допомогою такої непевної вічності. От якби я сказав йому про цю болячку. Але не варто…". Клод також усміхнувся, і ця усмішка, яку Рамеж вважав проявом прихильного ставлення до нього, створила певну щиросердечну атмосферу.

— По суті, — нарешті обізвався директор, — вам бракує віри. Ось де причина… О, зберегти віру — це не так легко! Я це добре знаю… Погляньте на черепок, який лежить там під книжкою. Бачите? Нам прислали його з китайського міста Тянцзінь. Розпис виконаний, безперечно, в грецькій манері — принаймні шосте століття до нашої ери. Але на щиті зображений китайський дракон! Виходить, відносини між Європою та Азією існували з давніх-давен!.. Що ви на те скажете? Якщо вже наука доводить, що ми помилялися, то треба починати спочатку…

Клод відчув до директора прихильність, бо той говорив зі смутком. Невже ці знахідки примусили його відмовитись од наукової праці, якою він так довго займався? Клод роздивився знімки, що лежали двома купками: в одній були кхмерські статуї, в іншій — чамські. Запала мовчанка, і Клод запитав:

— Що вам подобається більше?

— А ви як гадаєте? Я всього-на-всього займаюсь археологією…

"Я вже відійшов од смаківщини і юначої наївності..." — промовляв його тон. Розгадавши цей хід, він трохи розізлився і вирішив продовжити гру.

— Давайте повернемося до ваших намірів, пане Ваннек. Отже, якщо я не помиляюся, ви хочете пройти там, де колись пролягала Королівська дорога кхмерів...

Клод ствердно кивнув головою.

— Перш за все хочу вам сказати, що залишки тієї дороги, бо про саму дорогу не може бути мови, її не так легко розшукати. А перед масивом Дангрек вона взагалі зникає.

— Я знайду його, — мовив Клод, усміхаючись.

— Будемо сподіватися... Проте вважаю своїм обов'язком попередити вас про небезпеку, на яку ви наражаєтесь. Ви, мабуть, у курсі, що двоє наших працівників, метр Анрі та Одендаль, були вбиті. А вони дуже добре знали цю країну.

— Я, гадаю, не вельми здивує вас, коли скажу, що зовсім не шукаю комфорту й спокою. Але дозвольте запитати, чим ви можете допомогти мені?

— Ви отримаєте реквізиційний ордер, завдяки якому через нашого постійного представника зможете отримати візки, необхідні для перевезення вашого вантажу, а також погоничів. На щастя, вантаж вашої експедиції досить легкий...

— Хіба каміння легке?

— Аби уникнути повторення сумної помилки, яка мала місце минулого року, було вирішено, що всі речі, хоч які вони є, залишаються in situ.

— Вибачте, як?

— in situ, тобто на місці. Слід написати про це рапорт. Розглянувши рапорт, керівник нашої археологічної служби, якщо, звичайно, вважатиме за потрібне, привезе…

— Після ваших слів мені видається малоймовірним, щоб шеф вашої археологічної служби відважився побувати там, куди збираюся я…

— Ми ще подумаємо над цим.

— Я дуже хотів би знати, чому я повинен ризикувати для його користі і брати на себе роль першошукача?

— А ви хочете взяти цю роль задля власної користі? — тихо запитав Рамеж.

— За двадцять років ваша служба так і не обстежила цього району. Але то ваша справа. Однак я знаю, чим ризикую, і тому хочу ризикувати без вказівок.

— І без допомоги?

Вони розмовляли спокійно, не підвищуючи голосу. Клод, проте, тамував лють — на якій підставі цей службовець хоче привласнити собі речі, які він може знайти; адже сюди він прибув заради них і покладає на них свою останню надію.

— Без тієї допомоги, яку ви мені обіцяли. Навіть офіцер-географ, який іде через підкорені райони, і то отримує більше.

— Невже ви сподіваєтесь, пане Ваннек, що адміністрація забезпечить вас ще й військовим ескортом?

— Я б хотів отримати від неї не те, що ви мені обіцяли…

— Що ж саме?

— Дозвіл на примусове залучення погоничів, бо інакшого виходу немає.

Рамеж мовчки дивився на нього. Запала ніякова тиша. Клод сподівався знову почути шелест дощу, але дощ уже вщух.

— Є два можливі варіанти, — почав він. — Я не повернуся звідти — тоді ви не матимете з ким розмовляти. Але коли я повернуся, то незалежно, яким буде мій зиск, він усе одно буде сміховинним порівняно з отриманим результатом.

— Яким результатом?

— Я, звичайно, не хочу образити вас, але гадаю, що ви обмежуєтесь лише тією історією мистецтва, яка твориться в стінах вашого інституту.

— Величина цього внеску, на жаль, дуже залежить від технічного рівня, досвіду та дисципліни людей…

— Почуття дисципліни не властиве країні, яка нескорена.

— Зате почуття, властиве нескореній країні…

Рамеж замовк і підвівся.

— Дуже вам вдячний за конкретну допомогу, — мовив Клод. — Можете також розраховувати на мене. І взагалі…

— Що взагалі?..

Жест Клода означав: "Я беруся за це".

— Коли рушаєте?

— Чим скоріше.

— Ваші документи будуть готові завтра ввечері.

Директор дуже люб'язно провів його до дверей.

Клод ішов подвір'ям і, ніби бажаючи уникнути настирливої думки, роздивлявся уламки богів, по яких снували ящірки.

"Рекапітуляція".

Проте це йому не вдавалося. Клод вийшов на порожній бульвар. Слово "колонія" бриніло в його свідомості жалісливою нотою. Уздовж рівчаків, крадучись, ходили коти… "Цей шляхетний бородань аж ніяк не хоче, аби його потурили з цієї землі…" — подумав Клод. Він починав розуміти: директор керувався зовсім не особистими інтересами, як він вважав спочатку. Рамеж захищав порядок і, можливо, не так виступав проти чужого наміру, як проти вдачі, яка дуже відрізнялась од його власної… А ще: захищав честь свого інституту. "Однак він усе ж таки повинен був спробувати роздобути в мене те, що я можу привезти, бо, скорше всього, його працівники не захочуть ризикувати власною шкурою. Він поводиться, мов адміністратор, який має доволі часу —

принаймні років із тридцять… Але чи буде його інститут ще там через тридцять років і чи взагалі будуть французи в Індокитаї? Він ще й, мабуть, вважає, що його посланці загинули задля того, аби їхні товариші могли продовжувати свою працю, хоча вони загинули зовсім не ради інституту… Якщо він буде захищати колектив, то швидко озлобиться, а якщо захищатиме мертвих, то оскаженіє… Спробую передбачити, що він надумав…" — міркував Клод.

IV

Шиба сторожового катера, який ось-ось мав рушити, віддзеркалювала профіль Перкена; той самий профіль, який він часто бачив крізь ілюмінатор на кораблі. Позаду, на якорі, стояв білий корабель, яким вони вирушили з Пномпеня в нічну пітьму. Район, де зник давній знайомий Перкена, був неподалік Королівської дороги, яка пролягала там, де кінчалася зона впливу. Обережно навівши в Бангкоці довідки, вони переконалися, що Клод мав рацію.

Тільки-но катер рушив і відразу опинився між деревами — по шибках зашкрябало вкрите засохлим на сонці мулом гілля та плетиво вертикальних кореневищ; висохлі кільця піни позначали максимальну висоту повені. Клод пильно вдивлявся в джунглі, які невдовзі візьмуть його в свої обійми. У голові паморочилось від запаху, в якому перемішалося все: мул, що парував на сонці, гниючі тварини, які розкладались; до гілок попричіплювалися дивного вигляду жаби, які мали такий самий колір, що й мул. Кожного разу, коли траплялося поріділе листя, Клод намагався розгледіти крізь покручені вітром дерева вежі храму Ангкорват, однак багряне від згасаючого проміння листя знову ховало все за своїми шатами. Сморід нагадував йому Пномпень, де посеред ріденької купки людей сліпий, граючи собі на саморобній гітарі, співав уривки з "Рамаяни". Загниваюча Камбоджа асоціювалася з тим старим, якого зовсім не обходила поема, він думав тільки про жебраків і служниць, які обступили його; земля в ярмі, земля прислужників, де віра, як і храми, лежала в руїнах — мертва земля з живими покійниками; і ці гидкі цвіркуни, землисті мушлі, які сюрчать у

своїх коконах... А перед ним — стіна джунглів, ворожа, мов стиснутий кулак.

Нарешті катер причалив. На прибулих уже чекали таксі — упереваж "форди". До капітана підійшов тубілець.

— А ось і перша ластівка, — повідомив капітан.

— Бой?

— Я не впевнений, що це найкращий варіант, але в Сіємреапі інших немає.

Перкен поставив хлопцеві кілька звичних питань і взяв на роботу.

— Головне — не давайте завдатку! — гукнув капітан здаля.

Тубілець злегка знизав плечима і сів біля водія — автомобіль одразу й рушив. Позаду їхав автомобіль з багажем.

— До бунгало? — запитав, не обертаючись, водій. Авто вже мчало прямою дорогою.

— Ні. Спочатку в резиденцію.

Обабіч червоної дороги, на тлі якої вимальовувалась брита голова боя, тяглися джунглі. Навіть крізь гуркіт мотора було чути дзвінке сюркотіння цикад. Раптом водій показав рукою на небосхил: "Ангкорват". Проте Клод бачив не далі двадцяти метрів.

Нарешті заблимали вогні ліхтарів, потому показалися кури і чорні свині — в'їхали в село. Авто загальмувало.

— Будинок представника?

— Так, пане.

— Я, мабуть, довго не затримаюсь, — мовив Клод до Перкена.

Представник чекав на нього у високій кімнаті. Він підійшов до Клода і повільно, ніби зважуючи, потрусив простягнуту руку.

— Радий вас бачити, пане Ваннек. Радий бачити… Довелося почекати… Цей триклятий корабель завжди запізнюється…

Він бурмотів слова у свої білі густі вуса і не випускав руку Клода. Тінь від його великого носа падала на побілену вапном стіну, закриваючи картину місцевого художника.

— Отже, ви хочете пройти крізь хащі?

— Оскільки ви поінформовані про мій приїзд, то, сподіваюся, добре знаєте, що я думаю здійснити.

— Гм, те, що ви думаєте здійснити… Зрештою, це ваша справа.

— Гадаю, я можу розраховувати на вашу допомогу при виконанні необхідних вимог по відправці мого каравану.

Старий представник мовчки підвівся — лише глухо хруснули суглоби.

Він ходив по кімнаті, а слідом снувала тінь.

— Треба ходити, пане Ваннек, якщо не хочете, щоб вас покусали ці кляті москіти… — ніби виправдовуючись, пояснив. — Ви знаєте — зараз неспокійний час… Виконання вимог… гм…

"Як мені набридло це покашлювання, — подумав Клод. — Досить грати роль маршала!"

— Ну то як буде з дотриманням вимог? — запитав.

— Гаразд… Ви, звичайно, будете забезпечені… Але знаєте що? Все це — ні до чого. Я добре знаю, що ті, хто приїжджає сюди із завданням, дуже не люблять, коли їх повчають… Адже все ж таки…

— Кажіть.

— Те, що ви хочете зробити, зовсім не схоже на звичайну прогулянку. Хочу сказати вам ще одну річ: дотримання закону в цій країні — це фікція.

— І я нічого не доб'юся?

— О! Я не те мав на увазі. Ви виконуєте завдання, і ніхто не має до вас діла. Вам дадуть те, що повинні дати. У цьому можете не сумніватися. Інструкція є інструкція. Хоча для вас це не буде так легко, як видається.

— Чому?

— Ви, певно, вважаєте, що я тут сиджу для того, аби розкривати вам таємниці? Зрештою, і в моїй роботі є речі, які мені не дуже подобаються. Я не люблю байок. Іще: хочу вам дати одну слушну пораду. Пане Ваннек, не йдіть джунглями. Відмовтеся від свого наміру — так буде ліпше. Поїдьте у велике місто, наприклад у Сайгон. І трохи зачекайте. Повірте — я вам кажу щиру правду.

— Невже ви гадаєте, що я проїхав півсвіта, щоб опинитися в Сайгоні? Ще й тішитися цим, як мала дитина?

— Кожен із нас проїхав півсвіту і не дуже пишається тим. Бачу, що ви доклали чимало зусиль для здійснення свого задуму, знаю, що не так просто було заручитися підтримкою Рамежа та його інституту. Це був би найкращий вихід для всіх, і я не мусив би встрявати в цю історію. А зараз я хочу…

— З одного боку, ви натякаєте про мої не найкращі стосунки з Інститутом Франції, а з другого боку, запевняєте, що, незважаючи на обставини, ніщо не перешкодить мені виконати завдання. Тому мені важко повірити…

— Я так не казав. Я казав інакше — ви будете мати те, що вам належиться.

— Ага… Тепер я починаю розуміти. Однак я хотів би…

— Знати про це більше? Краще скажіть, що ви не цілком задоволені відповіддю. Тепер давайте все зважимо і поміркуємо.

— Не хочу.

— Отже, ви й далі наполягаєте на поїздці?

— Саме так.

— Гаразд. Ви, мабуть, маєте для цього підстави, бо інакше, тільки не ображайтесь, пане Ваннек, ви зовсім не мали б рації. Крім того, хочу дати вам… та про це пізніше. Хочу сказати вам декілька слів про Перкена.

— Що саме?

— Я маю… ось тільки не знаю, в якій папці. Зрештою, це не має значення. Я маю повідомлення від камбоджійської поліції, яке хочу також "довести до вашого відома". Уважно вислухайте, що я вам скажу. Правду кажучи, я дуже боюся таких фокусів. Це абсурд. Єдина серйозна річ у цьому районі — це торгівля деревиною. Дали б мені можливість спокійно працювати, а не займатися камінням…

— Давайте ближче до суті…

— Так ось: ваш супутник Перкен отримав документи, бо на цьому наполягав таїландський уряд. Він шукатиме — принаймні він так каже! — якогось Грабо. Зважте: йому мали б відмовити, бо цей Грабо вважається у нас дезертиром…

— То чому ж не відмовили? Мабуть, не з гуманних мотивів?

— Бо треба, зрештою, пролити світло на його зникнення. Хто такий Грабо? Шпана. Ось так. Скорше всього, він подався туди через матеріальну скруту.

— Думаю, Перкен погано його знає. Але при чім тут я?

— Перкен — високопоставлений таїландський службовець, правда, не зовсім офіційний. Я чув про нього ще десять років тому. Особисто вам я скажу ось що: у Європі він вів з нами переговори про отримання кількох кулеметів. Ви розумієте? Не з таїландцями, а з нами…

Клод мовчки роздивлявся представника.

— Ось такі справи, пане Ваннек. То коли ви хочете рушати?

— Чимскоріш.

— Через три дні, о шостій ранку, ви отримаєте все необхідне. У вас є бой?

— Так. Він сидить в авто.

— Тоді я піду з вами — дам йому деякі інструкції. Ага! Ось ваші листи!

Він подав Клодові кілька конвертів. На одному стояв штамп Інституту Франції. Клод розірвав його, але тон представника, яким той покликав боя, змусив його підняти голову. Під ворітьми, у світлі голубої лампочки, чекало авто. Побачивши представника, бой відійшов убік, а зараз несміливо підходив ближче. Вони обмінялися кількома фразами в'єтнамською мовою. Клод уважно спостерігав за ними, хоча й нічого не розумів. Здавалося, бой був приголомшений. Представник, білі вуса якого виднілися в електричному світлі, жваво жестикулював.

— Попереджую: цей молодчик сидів у в'язниці.

— За що?

— Азартні ігри, дрібні крадіжки. Я радив би узяти іншого боя.

— Подивимось.

— Зрештою, я вас попередив. Якби ви взяли іншого провідника, то цей передасть мої інструкції...

Представник сказав ще одну фразу по-в'єтнамськи і потис руку Клода. Він дивився у його вічі, ворушив губами, ніби збирався щось сказати, і все ще не відпускав руки. Його непорушна постать ясніла на

тлі темних джунглів. "Що ж він хоче мені сказати?" — запитував себе Клод. Нарешті представник відпустив руку, обернувся і, востаннє пробурмотівши своє "гм", пішов назад у будинок.

— Бой!

— Так, пане.

— Як тебе звати?

— Ха.

— Чи ти чув, що казав про тебе представник?

— Це неправда, пане!

— Правда чи неправда — мені все одно. Ти чуєш? МЕНІ ВСЕ ОДНО. Якщо ти робитимеш те, що потрібно, мені байдуже. Ти зрозумів?

Бой, приголомшений, розглядав Клода.

— Ти зрозумів?

— Так, пане...

— Гаразд. Ти чув також те, що казав капітан?

— "Не давати задатку".

— Ось тобі п'ять піастрів. Поїхали! — кинув Клод водієві і сів до авто.

— Це ваша метода? — запитав, посміхаючись, Перкен.

— Так. Якщо він шахрай, то завтра ми його не побачимо. Лояльність — це одне з небагатьох рідкісних почуттів, яке я ціную…

— Можливо… Що вам казав той старий буркун?

Клод замислився.

— Повідав досить цікаві речі. Я мушу вам розповісти, але давайте спочатку підсумуємо те, що ми маємо. Візки будуть післязавтра. Він досить ясно натякнув, що найкращий вихід — це податися в Сайгон…

— Чому?

— Це все. Він не пояснив, чому саме так… Скорше всього, він виконує осоружні інструкції.

— Більш ви нічого не взнали?

— Ні. Хоча… зачекайте…

Клод все ще тримав конверт у руці. Він насилу витяг лист, розгорнув, але прочитати не зміг. Перкен вийняв електричну лампу.

— Стій! — гукнув Клод.

Знову було чути сюркотіння цикад.

"ДОРОГИЙ ПАНЕ ВАННЕК, — читав він уголос. ("Непоганий початок".) — ЩОБ НЕ БУЛО НІЯКОЇ ПЛУТАНИНИ Й ЩОБ ВИ МОГЛИ

ЗДІЙСНЮВАТИ НАГЛЯД ЗА ОСОБАМИ, ЯКІ СУПРОВОДЖУЮТЬ ВАС, — ВВАЖАЮ СВОЇМ ОБОВ'ЯЗКОМ ДОВЕСТИ ДО ВАШОГО ВІДОМА ПОСТАНОВУ

ГЕНЕРАЛЬНОГО ПРОКУРОРА. ПОСТАНОВА НАБУВАЄ ЗАКОННОЇ ЧИННОСТІ Й ЩЕ БУДЕ УТОЧНЕНА ПРОТЯГОМ ЦЬОГО ТИЖНЯ.

ВІД УСЬОГО СЕРЦЯ ("Не варто говорити про це!") БАЖАЮ ВАМ УСПІХУ. З ПОВАГОЮ. ("Яка постанова?")

Клод узяв другий аркуш:

"ЗГІДНО З ПРОПОЗИЦІЄЮ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ФРАНЦІЇ... ("Чорт забирай! Про це не варто говорити..."), ГЕНЕРАЛЬНИЙ ГУБЕРНАТОР ІНДОКИТАЮ ПОСТАНОВЛЯЄ: ВСІ ПАМ'ЯТКИ, ВІДОМІ, а також не відомі, РОЗТАШОВАНІ В ПРОВІНЦІЯХ СІЄМРЕАП, БАТТАМБАНГ І СІСОПХОН, ОГОЛОШУЮТЬСЯ ІСТОРИЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ..." Тобто з 1908 року.

— Це все? — запитав Перкен.

— Шкода зупинятися на півдорозі, — мовив Клод. — І до водія — Рушай!

— Що будемо робити? — запитав Перкен, спрямувавши лампу в обличчя.

— Вимкніть цю лампу. Як то — що будемо робити? Невже ви гадаєте, що це стане на перешкоді моїм планам?

— Радий, що ви не змінили думку. Я сподівався подібного вчинку, про що й казав вам ще на кораблі. Буде важкувато — ось і все. Але в джунглях...

Для Клода було ясно одне: назад він не повернеться. Гра почалася — тим краще. Він намагався відігнати тривожні думки: "Тільки вперед — мчати, як це авто, крізь пітьму ночі, крізь джунглі".

Світло фар вихопило з темряви коня. Згодом замиготіли електричні вогні...

Бунгало.

Бой зайнявся багажем. Перш за все Клод попросив чогось напитися, сів за очеретяний столик, відсунув убік пожовтілі номери газети "Ілюстрасьйон" і, не звертаючи уваги на дзижчання москітів, зняв ковпачок зі своєї ручки.

— Ви вже хочете дати відповідь?

— Не бійтеся — я відішлю лист, коли ми рушимо. Але мушу написати зараз, бо це хоч трохи заспокоїть мої нерви. Зрештою, лист буде дуже короткий.

Справді — три рядки. Він дав аркуш Перкенові, а сам узявся писати адресу.

"ШАНОВНИЙ ПАНЕ,

ШКУРА ВЕДМЕДЯ ТАКОЖ НАЛЕЖИТЬ ДО ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК, АЛЕ ШУКАТИ її БУЛО Б СПРАВОЮ НЕРОЗСУДЛИВОЮ.

З ПОВАГОЮ,

Клод Ваннек"

Слуга з бунгало приніс содову воду.

— Пиймо і ходімо, — мовив Клод. — Це ще не все.

Вони вийшли на широку бруківку, яка починалася тут і вела до самого храму Ангкорват. Ступати по перекошених плитках було нелегко. Перкен присів на камінь.

— Ну й що?

Клод розповів йому про розмову з представником. Перкен запалив цигарку — червоний вогник запальнички чітко освітив на мить його змарніле обличчя.

— Що ще казав представник про мене?

— Цього, мабуть, достатньо...

— Ну й що ви думаєте про все це?..

— Нічого. Ми обидвоє ризикуємо життям. Я повинен допомагати вам, а не вимагати сповіді.

Шкода, що ви не звернулися до мене — я б радо допоміг вам роздобути ті кулемети.

Навкруги запала глибока тиша — чувся лише загадковий шерхіт вологої землі. Раптом пролунало захрипле квакання жаби, дуже схоже на кувікання недорізаної свині, й розчинилося в пітьмі.

— Ви розумієте мене? Якщо я вже покладаюсь на людину, то покладаюсь на неї, як на самого себе. І хто зна, чи не зробив би й я так само.

Знову запала тиша.

— Вас ніколи по-справжньому не зраджували? — запитав Клод.

— Про людський загал завше міркуєш з пересторогою. До кого я піду? Все одно до тих, хто захищається від мене.

— Або нападає…

— Або нападає.

— Але дружба може запровадити вас бозна-куди…

— Я не боюся віспи — я боюся за дружбу. Я не кажу: "Яке мені діло?", а кажу: "Я погоджуюсь на це".

Перкен поклав руку на плече юнака.

— Бажаю вам померти молодим, Клоде. Я зовсім небагато хотів од світу. Ви навіть не здогадуєтесь, що значить бути в'язнем власного життя. Я почав розгадувати його лише після того, як розійшовся зі своєю Сарою. Нехай вона лягала в ліжко — з тими, чиї вуста подобались їй особливо, коли залишалася сама, — це нічого. В Таїланді вона багато зазнала, відколи одружилася з принцом Піцанулоком… Це жінка, яка знає життя, але не знайома із смертю. Одного дня вона побачила, що її життя стало подібним до мого, що долею призначена жити тут, а не деінде. І вона стала дивитися на мене з байдужою ненавистю.

Той порожній погляд ще й ще доводив, що тропіки назавжди запаморочили їй голову. Так… Втрачені надії молодої жінки, мов сифіліс, набутий у підлітковому віці, почали руйнувати її життя, і моє також… Ви не уявляєте собі, що це таке — невблаганна владна доля, яка приголомшує вас, як приголомшує новоприбулого в'язня в'язниця.

На Клода війнув гнилий запах стоячої води, і він знову побачив свою матір, як вона блукає в готелі його діда: майже непомітна в напівтемряві — лише у важкому хвилястому волоссі ледь-ледь яснів день, — вона з острахом розглядала в маленькому дзеркалі, прикрашеному

романтичним корабликом, опущені кутики вуст і жестом сліпого масажувала повіки…

— Я зрозумів, — продовжував Перкен, — і зрозумів тому, що не за горами та пора, коли мені доведеться сплатити рахунок, пред'явлений власними сподіваннями. Це так само, як ми повинні вбити істоту, заради якої жили. Так просто і так весело. Ще кілька слів, але не беріть їх близько до серця — якщо діти були небажані, то надію не купиш, як, зрештою, і не подаруєш нікому; тоді нічого не залишається, як самому вбити її. Симпатія може бути дуже велика, якщо тільки вона взаємна…

З пітьми долинало нескінченне кумкання жаб.

— Молодість — це релігія, ось тільки віра завжди міняється наприкінці… Але все ж таки!.. Я серйозно взявся за ту саму справу, що й Майрена. Ось тільки йому видавалось, ніби він на театральній сцені. Бути королем — це легше. Треба лиш мати королівство. Я зовсім не скидаюся на телепня із шаблею в руці, і вже мав нагоду скористатися своєю рушницею, а стріляю я, повірте, дуже добре. Так чи інакше я знався майже з усіма вождями вільних племен — аж до самого Лаосу. Це тривало цілих п'ятнадцять років. Поволі я перетягнув їх на свій бік. І вони мають справу не з Таїландом, а зі мною.

— І що ви хочете цим домогтися?

— Я ХОТІВ… Передовсім мати військову силу. Хай неорганізовану, але дуже мобільну. І чекати неминучого тут конфлікту: або між колонізаторами і поневоленими, або між самими колонізаторами. Отоді можна починати гру. Жити одним життям з великим гуртом людей і якомога довше. Я хочу залишити слід на цій мапі. Я повинен зіграти зі своєю смертю, але волію зіграти з двадцятьма племенами, аніж з однією дитиною… Я прагну цього так само сильно, як мій батько прагнув заволодіти садибою свого сусіда, як я прагну мати жінок.

Його розважлива поміркована мова здивувала Клода.

— А чому зараз ви не хочете мати цього?

— Тепер хочу спокою.

Слово "спокій" звучало в нього так само, як і слово "діяти". Цигарка жевріла, але запальнички Перкен не гасив. Підійшовши до стіни, уважно роздивився скульптури і лінію стику. Виглядало на те, ніби він шукає спокою саме тут.

— Із такої стіни нічого не візьмеш…

Нарешті він погасив маленький вогник запальнички. Густа темрява знову поглинула стіну — лише слабенькі вогники світилися подекуди вгорі — то перед будцами горіли ладанові палички. Половину зоряного небосхилу закривало громаддя храму, чия присутність відчувалася навіть у пітьмі.

— Ви чуєте запах мулу? — запитав Перкен. — Так зогнив і мій проект. У мене вже немає часу. Щонайдовше через два роки буде закінчена залізнична колія. А років через п'ятнадцять крізь джунглі можна буде проїхати на поїзді або автомобілі.

— Вас турбує те, що ці дороги матимуть стратегічне значення?

— Зовсім ні. Алкоголь і залежаний товар доконають моїх меойців до решти. І тут нічого не вдієш. Я повинен або не звертати уваги на Таїланд, або дати собі спокій.

— А кулемети?

— У районі, де я живу, я ні від кого не залежу. Якщо у мене буде зброя, то я триматимуся до останнього подиху. Ще є жінки. Завдяки кільком кулеметам район для держави буде неприступним.

Невже ще не закінчена залізнична колія може служити достатньою причиною його неспокою? Дуже малоймовірно, щоб нескорена область змогла існувати поряд із "цивілізацією", поряд зі своїм в'єтнамським і таїландським авангардом. "Жінки...". Клод ще не забув Джібуті.

— Невже реалізації вашого проекту стали на перешкоді самі лише міркування?

— Я не забув про нього — ось як тільки підвернеться нагода... Але я не можу більше жити лише задля цього. Після фіаско з будинком розпусти в Джібуті я багато думав про це... Знаєте що? Мабуть, мені перешкодили жінки. Саме їх мені бракувало. Зрозумійте — це не безсилля. Це загроза... Це стан, подібний до того, коли я вперше помітив, що Сара постаріла. КІНЕЦЬ чогось... Замість надії я відчуваю спустошення, і в мені наростає непереборна, мов голод, якась ворожа сила.

Перкен відчував, що ці слова хвилюють Клода так, як і його.

— Я завжди був байдужим до грошей. Таїланд мені винен більше, ніж я можу від нього вимагати, але він не піде й на це. Він не довіряє... До того ж, без будь-яких підстав, він узагалі не довіряє мені років два-три — саме відтоді, відколи я повинен ховатися од власної надії... Щоправда, можна було б обійтися і без підтримки держави, аби не уподібнюватись до мисливського собаки, який чекає на полювання ради того, щоб отримати свою частку здобичі. Проте це ще нікому не вдалося. Зрештою, ніхто серйозно і не брався за це: ні Брук5 на Борнео, ні той же Майрена... Коли добре розібратися, то стає ясно, що ці проекти нічого не варті. Якщо я ризикував своїм життям...

— Що ж тоді робити?

— Нічого. Цей ризик ховав од мене решту світу, бо інколи я дуже цього потребував. О, якби мені вдалося здійснити свій задум… Проте все те, що я маю на увазі, — гнилизна. Начхати мені на це, бо є жінки.

— Ви маєте на увазі жіночу плоть?

— Люди навіть не здогадуються, скільки ненависті приховано у словах "ще одна". Кожне тіло, яке не було вашим, породжує ворожість. Лише зараз можуть здійснитися всі мої колишні мрії…

Його переконаність тяжіла над Клодом, мов храм, схований під покровом ночі.

— Спробуйте збагнути цю країну. Знаєте, я починаю розуміти їхні еротичні культи, їхню рівноправність між чоловіком і жінкою навіть у почуттях, чоловік, який бере собі жінку, думає про НЕЇ, не перестаючи бути самим собою. До уваги береться тільки втіха істоти, якій та втіха починає набридати. І тут важить не жіноче тіло, а можливості… Так. Я хочу…

Клод радше відгадав жест Перкена, який рубонув у пітьмі рукою.

— …Як я хотів перемагати чоловіків…

"Він хоче знищити самого себе, — міркував

Клод. — Та чи він це усвідомлює? Зрештою, така нагода невдовзі буде…" Тон, яким Перкен розповідав про свої розтоптані надії, не залишав сумніву, що він відмовляється від них, і еротизм був не єдиним засобом, щоб їх компенсувати.

— Я ще не закінчив із чоловіками… Де б я не був, я зможу спостерігати за Меконгом (шкода тільки, що я не знаю району, куди ми рушаємо, і шкода, що ви не знаєте іншої королівської дороги, яка б пролягала на триста кілометрів північніше!), але я б хотів спостерігати за нею без свідків. Треба подивитися, ким став Грабо…

— Куди ж він подався?

— Майже до самого масиву Дангрек — це десь кілометрів п'ятдесят убік від нашого маршруту. Що він збирається робити? Його товариші з Бангкока казали, що він шукає золото. Всі покидьки з Європи тільки й думають про золото. Але він так добре знає цю країну, що не повинен вірити цьому. Мені розповідали також про певну комбінацію — про торгівлю з нескореними…

— Як вони платять?

— Шкірами і трохи золотим піском. Це не дуже скидається на торгівлю — він парижанин, і його батько моделює орденські стрічки, стартери або крани… На мою думку, він хоче владнати якісь свої особисті справи. Колись я вам розповім про це. Він, очевидно, домовився з урядом у Бангкоці, інакше його не розшукували б так наполегливо. Не викликає сумніву, що він подався туди ради них і розпочав свою власну, але передчасну гру… Він мусив тримати їх у курсі справи. Можливо, вони доручили йому контролювати мене. Він поїхав саме тоді, коли я був відсутній…

— Але він поїхав не в той район, що ви?

— Бо його зустріли б стріли та кулі. Тут нікуди не подінешся. Він міг спробувати пройти лише через масив Данфек.

— Що то за людина?

— Послухайте. Під час військової служби він зненавидів лікаря, який не "визнав" його хвороби. Але я підозрюю: тут була зовсім інша причина. Наступного тижня він знову прийшов на прийом. "Це знову ти? Давай ґудзики. Ось так..." У руці Грабо лежало шість ґудзиків із його штанів, а це місяць в'язниці. Він одразу ж написав лист до генерала, в якому уточнив свою хворобу — очі. Ага, забув сказати, що він мав гонорею. Отож, вийшовши з в'язниці, він узяв гонорейний гній і — добре знав, що робить, — приклав до ока. Лікар був покараний, а він позбувся одного ока. Грабо — це типовий круглоголовий француз з носом, мов картоплина, і тілом вантажника.

У Бангкоці я попервах був захоплений його доволі грубими витівками в барах. Ви ще побачите: погляди, які крадькома кидають на нього, хлопці поволі відходять убік, а нечисленні друзі, горлаючи, підносять в його честь склянки... Він утік з вашого африканського батальйону. Це ще один, у кого особливі стосунки з еротизмом...

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Чотири довгі дні — суцільна стіна джунглів.

Чотири довгі дні — ночівля біля сіл — породжень тих джунглів з дерев'яними буддами та пальмовими стріхами халуп, що височіли над вологою землею, де кишіли жахливі комахи. Здавалося, мозок також загниває в тому тьмяному водянистому мареві. їм уже траплялися невеликі зруйновані пам'ятки, але коріння так міцно обплутало каміння, що, здавалося, підняти його людям не під силу. З цим хіба що могли упоратися зниклі істоти, які жили колись у тому безкрайньому й примарному світі. Зруйновану плином часу дорогу можна було помітити лише по купах потрісканого каміння, на яких завмерли поодинокі жаби. "Що пророкують їм ці пам'ятки, які, мов кістяки, лежать у джунглях: вдачу чи невдачу? Чи добереться, нарешті, їхній караван до храму зі

скульптурами, куди їх веде юнак, який безперестанку палить цигарки Перкена? Вони повинні були дістатися сюди ще три години тому..." — тривожився Клод, але джунглі й спека були сильнішими від тривоги. Од ядушливого запаху він марив, наче в лихоманці, — все довкола надималось, витягувалося, загнивало десь поза реальним світом, який відгороджувався від нього непроглядною пітьмою. І повсюди — комахи.

Інша звірина, схована в заростях і здебільшого непомітна, з'являлася ніби з якогось іншого світу, в якому листя дерев було цілком іншим. Інколи той світ проникав крізь безжальні сонячні отвори, з яких блискавками шугали тіні птахів. Джунглі годували усіх, починаючи з чорних живих куль, яких розчавлювали копита запряжених у візки буйволів, мурашок, що видиралися по стовбурах, і павуків, які міцно трималися в центрі чотириметрового павутиння, де, здавалося, заплутався згасаючий день... Воно одне затримувало реальні образи, що аналогічно пов'язувалися

З іншими комахами — тарганами, мухами, зі створіннями без назв, чиї голови виглядали з-під панцирів

з густого моху; під мікроскопом це життя, у якому кишіло стільки дрібних створінь, виглядало б вельми огидно. Високі білуваті термітники, на яких терміти не показувались ніколи, здіймали догори свої вершини, наче покинуті планети. Здавалося, вони оджили в гнилому повітрі, яке тхнуло грибами, серед манюсіньких п'явок, що поприклеювались під листям, ніби яйця мух. Велич джунглів викликала повагу. Ще шість днів тому Клод утратив інтерес до фауни і вже не намагався розрізнити істоти за формою, а життя, що рухалось, відділити од життя, яке просочувалось. Якась невідома сила поприклеювала до дерев грибоподібні нарости, примушувала роїтися нетривке, мов морська піна, життя на поверхні та в паруючому пралісі. Хіба мали тут якесь значення людські вчинки? І чи стане людині духу? Все довкола множилося, скупчувалось, намагалось пристосуватися до цього світу, який водночас, мов погляд божевільного, і відраджує, і приваблює, і так

само псує нерви, як простягнуте між гілками павутиння, від котрого Клод намагався спочатку відвертати голову.

Нахиливши голови, спокійно ступали коні. Молодий провідник простував поволі, але впевнено. Слідом ішов камбоджієць на ім'я Свай, якого призначив представник, аби той наглядав за погоничами і караваном. Клод саме крутив головою на всі боки (хворобливий страх потрапити в павутиння примушував його пильно роздивлятися навкруги), коли раптом здригнувся від чийогось дотику. То Перкен торкнувся рукою і показав цигаркою на темну масу, що губилася серед дерев і з якої подекуди стирчав очерет. Проте Клод нічого не міг розгледіти між стовбурами. Він підійшов до решток брунатного поплямованого мохом муру. На ньому виблискувало декілька маленьких краплин води, які не встигли випаруватись... "Смуга укріплень, — подумав він. — Рів був наповнений водою".

Стежка губилася під ногами. З іншого боку завалу, який вони обійшли довкола, густий, високий, мов огорожа, очерет, закривав джунглі.

Бой гукнув погоничам, аби вони прихопили свої мачете і прийшли сюди. Під зеленими шатами глухо звучав його голос. Зведені, наче судомою, руки Клода пригадали розкопки, коли молоток шукав у ґрунті невідомий предмет. Тіла погоничів поволі, майже ліниво нагинались, потім знову різко випростовувались; над їхніми головами голубуватими блискавками спалахувала криця, в якій відбивалася блакить невидимого неба; при кожному змахові мачете Клодові здавалося, ніби лікар, невміло шукаючи голкою вену, терзає його плоть. З прорубаної просіки здіймався догори дух мочарів, який забивав навіть запах джунглів. Перкен ішов слідом за погоничами. Під його шкіряними черевиками сухо хруснула висохла очеретина, і дві жаби, не поспішаючи, відповзли вбік.

Над деревами тяжко злітали великі птахи. Нарешті погоничі добралися до муру. Щоб зорієнтуватися, треба було знайти вхід. Не змігши пройти ліворуч, вони змушені були рушити вздовж муру у правий

бік. Низ муру закривав очерет і колючий чагарник. Підтягнувшись, Клод виліз на нього.

— Ви можете рухатись вперед? — запитав Перкен.

Вкритий липучим мохом мур, мов шлях, проліг крізь зарості. Якби Клод упав, то це було б дуже небезпечно, бо в джунглях поряд із комахами панує ще й інша зараза, гангрена. Тому він ліг і поповз. У лице вдарив гнилий запах моху, вкритого прілим липкуватим із прожилками листям, комахи, присутність яких виказував рух волокнинок, були зовсім близько. На третьому метрі Клод відчув лоскіт.

Він завмер і рукою почухав шию. Лоскіт перейшов на руку, і він тут же смикнув її назад. Дві великі, мов оси, чорні мурахи, наставивши свої антени, пробували пролізти між пальцями. Клод щосили трусонув рукою — вони попадали. Він зірвався на ноги й оглянув одяг — комах не було. В кінці муру, до якого було зо сто метрів, яснів отвір. Певно, то був вхід, по обидва боки якого бовваніли скульптури. Земля була всіяна камінням. Над отвором нависла гілка, а по ній, наче по мосту, рухалися мурахи. Клод хотів відхилити її, хоча ще і не діставав. "Я повинен за будь-яку ціну дійти до кінця, — міркував він. — Якщо там руді комахи, то справи кепські, якщо ж я повернуся, то справи будуть ще гірші..." "Ну що там?!" — гукнув Перкен. Клод промовчав і ступив крок уперед, ледве зберігаючи рівновагу. Йому так хотілося торкнутися муру, ніби то була жива плоть. Клод знову ліг, і раптом зрозумів, як треба рухатись: не на руках і колінах, а на долонях і пальцях ніг (вмить пригадав собі вигнуту спину котів), що він і зробив. Тепер однією рукою він міг зігнати мураху з другої ноги й литки були захищені шкірою, — таким чином дотик тіла до моху був зведений до мінімуму. "Все гаразд!" — гукнув Клод. Власний голос, надірваний і тремтливий, здивував його — він усе ще боявся мурахів. Клод поволі просувався вперед, дратуючись незграбністю свого тіла та нервовими рухами, від яких, замість того, щоб рухатися швидше, поперек заносило то в лівий, то в правий бік. Він знову завмер і, мов вартовий собака лапу, підняв догори руку — у піднятій руці лежали манюсінькі склеєні яйця якогось птаха. Клод бачив тільки світлу пляму,

а нерви за кожним разом натягувались, як струни, при вигляді розчавленої комахи. Він підвівся, сплюнув, якусь мить роздивлявся комашину масу, каміння на землі, де могло закінчитися його життя, і з відчаєм звіра, що втікає, знову впав на мур і далі просувався вперед; до його липких рук чіплялося зогниле листя, але страх був сильніший од відрази, тому він нічого не бачив, крім цього входу. Нарешті виглянуло небо. Спантеличений Клод зупинився — стрибнути він не зможе.

Зрештою йому вдалося знайти виступ і по ньому зійти на землю.

Плити, порослі низькою травою, вели до єдиної вежі. Він уже бачив плани подібних храмів. Нарешті він по-людськи стояв на ногах. Затуливши голову зігнутою рукою і ризикуючи перетяти собі горло очеретяною ліаною, кинувся вперед.

Марна справа шукати скульптур — храм був недобудований.

II

І знову перед очима — стіна джунглів. І надія. Скільки вже разів їм траплялися нічого не варті руїни. На Королівській дорозі, мертвій і водночас живій, наче русло ріки, вони нічого, що вказувало б на людське перебування, крім кісток, не бачили. В останньому селі заготовлювані деревини розповіли про велику споруду Тамеан, розташовану на гірському хребті, між камбоджійською прикордонною зоною і не дослідженими досі районами Таїланду, де живуть меойці. "Тамтешні барельєфи займають добру сотню метрів..." — казали вони.

А чи не чекають там на них жахливі танталові муки? "Зі стіни храму Анкорват неможливо вийняти бодай один камінь, — казав Перкен. — Можеш мені повірити". По тілу та по обличчю Клода стікав неприємний липкий піт.

"Нехай тут раз на рік проходить невеличкий караван з візків, навантажених дрібним скарбом, який тубільці обмінюють на лаковані палички і дикий кардамон. Все одно — позбутися життя легше всього, — міркував Клод. — Гадаю, розбійники не наважаться напасти на озброєних європейців, — все ще не давала спокою тривога. — Але ці розбійники можуть знати, де є храми... Я, мабуть, дуже втомився..." — Він, нарешті, збагнув, що вже кілька хвилин його очі слідкують за деревами на горбі, над якими здіймався дим, хоча людей останнім часом вони не зустрічали.

Погоничі також помітили дим. Втягнувши голови в плечі, вони дивилися на нього так, ніби чекали якоїсь біди. Хоча вітру й не було, до них донісся запах паленого м'яса. Тварини зупинились.

— Дикі кочові племена... — промовив Перкен. — Якщо вони палять мертвих, то вони десь там... — Він витяг пістолет. — А якщо вони йдуть по сліду...

Перкен уже зайшов у гущавину, Клод ішов слідом. Боячись п'явок, які чіплялися до одягу, і тому тримаючи руку перед собою (друга міцно стискала пістолет), вони мовчки просувалися вперед. Крізь раптово поріділу гущавину Клод помітив удалині галявину — стіна джунглів навпроти, мов гладінь води, виблискувала під сонцем. Над низенькими пальмами клубочився догори густий дим. "Головне — не з'являтись на очі", — прошепотів Перкен. До них долинали глухі вигуки. Клод знову відчув запах паленого м'яса. Наскільки міг, він відсунув гілки — над чагарником, який заважає добре бачити, виднілися обличчя з товстими губами та сліпучо спалахували вістря списів. У повітрі чувся монотонний протяжний спів. Посеред галявини стояла сплетена присадкувата башта, з якої бухав білий густий дим. На самій верхівці лежали обкладені гілками чотири буйволячих голови, які настовбурчились догори своїми величезними рогами. Зовсім голий жовтошкірий воїн стояв, спершись на ратище блискучого списа, і розглядав вогнище. Усім своїм єством Клод прикипів до цього видовища і відчув панічний страх, подібний до того, як у дитинстві боявся змій і раків.

Перкен повернув назад, і Клод миттю підвівся, приготувався стріляти. Вони віддалялися від галявини — тріск палаючих гілок та протяжний спів ставали все тихішими…

Нарешті показався караван.

— Поїхали! — сердито кинув Перкен.

Візки відразу рушили — їхнє рипіння знову примусило напружитись нерви Клода. Той дим вони завважували ще декілька разів. Щойно погоничі помічали його, як одразу зіщулювались від панічного страху і підганяли тварин ступати швидше. Зрідка з протилежного боку крутояру виднілися жовтогарячі скелі, за якими під темно-синім небом здіймалася непрохідна стіна джунглів. Як тільки джунглі на мить розступалися, всі з острахом обводили поглядом верхівки дерев, боячись знову побачити дим. Проте ніщо не порушувало спокою зелених шат, над якими, мов над димарем узимку, тремтіло гаряче марево.

День — ніч, ніч — день. Нарешті останнє село, де шаленіла малярія, розтануло вдалині. Гори все ближче й ближче підступали. Низькі гілки глухо ляскали по дахах візків, але навіть це уривчасте шмагання губилося у спекотливім повітрі. Вони дихали тим ядушливим повітрям лише задля останніх слів провідника: "Там повинні бути фігури".

Повинні бути…

Клода не переставали мучити сумніви, але водночас у його душі жевріла надія, яка ґрунтувалася на залізній логіці; сумніви ж були настільки глибокими, що стали невід'ємною частиною його фізичного єства — так ніби очі та нерви протестували проти його віри, проти обіцянки, яку безперестанку давав цей шлях-привид.

Нарешті перед ними виріс мур.

Очі Клода настільки звикли до джунглів, що вже навіть розрізняли на камінні стоног. Він побачив, що цей провідник, спритніший за інших, відразу привів їх до поріділої зарості, де мусив бути колишній вхід. Як і навколо інших храмів, тут також височіла стіна очерету. Перкен, який уже розбирався в рослинності біля споруд, наказав іти туди, де очерет був не такий густий. Там були плити, які вели, мабуть, до храму. Погоничі взялися за роботу. Зрубаний очерет із шурхотом м'яко стелився то в лівий, то в правий бік — лише осердя зігнутих стебел ясніло в напівтемряві білими плямами. "Якщо цей храм не має скульптур, — міркував Клод, — то що нам робити? Жоден провідник не запровадить Перкена до храму Тамеан, боя і мене... Відколи ми побачили дикунів, у них на думці одне: втекти. І як ми втрьох піднесемо блоки з барельєфа, що важать по дві тонни?.. Чи ті ж статуї? Все це таке ж дурне, як і небилиці, котрі розповідають шукачі скарбів..."

Клод перевів погляд з мачете на землю — стебла очерету вже побуріли. "А може, й собі взяти мачете і сікти що є сили?! Та маханина крицею над очеретом нічого не варта!.." Його роздуми перебив легенький дотик провідника. Коли впала остання смужка очерету, за поваленим камінням показалися гладкі блоки, з яких був зроблений вхід.

Але й цього разу без скульптур.

Продовжуючи показувати пальцем, провідник посміхався. Ще ніколи Клод не мав такого бажання когось ударити. Він стиснув кулаки і повернувся до Перкена, який також посміхався. Симпатія, яку Клод відчував до Перкена, перетворилась раптом на лють. За якусь мить він кинув погляд туди, куди дивилися всі, — монументальний вхід починався перед муром, а не там, де він шукав його. Всі ж чоловіки, які виросли в джунглях, розглядали один бік: він стримів догори, мов піраміда, а нагорі була ламка, але не пошкоджена фігура з діадемою, вирізьблена з пісковику з надзвичайною майстерністю. Серед листя Клод розгледів ще й кам'яного птаха з розпростертими крилами та

дзьобом папуги. В одній з його лап віддзеркалювався сонячний промінь. Та маленька блискуча поверхня вмить розвіяла гнів

Клода і наповнила його єство радістю, безпричинною вдячністю, тріумфом і безглуздим зворушенням. Забувши про обачність, він підійшов до входу. Перемичка над дверима повалила все, що було під нею, але гілки сплели такі густі шати, крізь які не проникало навіть сонце. Вздовж того тунелю над купами каміння, яке захаращувало прохід, нависало зіткане з рослини легке покривало. Перкен розірвав його — враз щось тьмяно замерехтіло. То було трикутне листя агави. Стрибаючи з каменя на камінь і тримаючись муру, Клод пройшов через перехід і, щоб позбутися відчуття губки, яке виникло від дотику з мохом, витер руки об штани. Раптом він пригадав мур з мурахами — так тоді виблискував переплутаний листям отвір і, здавалося, розчинявсь у примарному світлі, яке панувало в тому зогнилому царстві. І всюди — каміння, каміння; лише деякі уламки лежали пласко, більшість із них наїжачились гострими гранями. Пейзаж довкола скидався на порослий мохом будівельний майданчик. Фіолетова поверхня стіни, зроблена з пісковику, місцями була гладкою, місцями мала різьбу. Зверху звисала папороть. Подекуди збереглися сліди від вогню. Клод підійшов ближче до барельєфів, вирізьблених в епоху розквіту. Хоча на них і мала помітний вплив Індія, та зроблені вони були бездоганно. Довкола споруди тягся наполовину завалений камінням мур. Клод відірвав погляд од каміння і побачив майже цілком зруйновані три башти; їхні жалюгідні уламки ледь виднілися з-поміж кам'яного хаосу. Через те й рослинність тут була хирлява — ніби повтикана серед кам'яних брил. Жовті жаби поважно відповзали вбік. Тіні стали коротшими — невидиме сонце котилося по небі догори.

Нижнє листя ледь помітно тріпотіло, хоча вітру й не було. Спека…

Зрушив з місця і впав, гримнувши два рази, якийсь камінь. Той звук, раз глухий, раз дзвінкий, примусив Клода подумати: "Не-звич-ний". Тут усе було незвичним: мертве каміння, по якому ніхто, окрім жаб, не ступав; ущент зруйновані, покинуті назавжди храми; приховане життя

рослин. Щось нелюдське тяжіло над тими руїнами і ненажерливими рослинами, що, мов страхітливі створіння, наганяли жах. Фігури мовчазним поглядом упродовж віків розглядали кам'яне подвір'я, де метушилися прудкі стоноги. Перкен випередив його — той бездонний примарний світ гинув одразу, мов викинута на берег медуза, коли опинився віч-на-віч з двома білими чоловіками.

"Треба шукати інструмент". Тінь Клода миттю зникла в тунелі, в якому дугою вигнулись уламки.

Головна башта здавалася зруйнованою лише з одного боку, а три інші стіни вціліли. Посередині земля була глибоко перекопана місцевими шукачами скарбів. Майже в центрі ями височів гостроверхий сірий і, скорше всього, порожній термітник. З пилкою й палицею в руках надійшов Перкен; з його кишені стирчав тяжкий молоток без руків'я. Він нагорнув ним каміння і настромив на палицю.

— Я звелів Сваєві залишатися в селі.

Клод уже взявся за нікельоване руків'я, котре виблискувало на тлі темного каменю, але біля самої стіни, коли до барельєфа залишилось подати рукою, він чомусь завагався.

— Що з вами? — запитав Перкен.

— Це безглуздо... Мені здається, що нам з нашими інструментами тут не справитись...

Клод дивився на каміння так, ніби вперше бачив його. Він гарячково співставляв розміри каміння й пилки. Намочивши її, він накинувся на пісковик. Пилка зі скреготом угризалася в камінь. Невдовзі вона почала ковзати, і Клод витяг її з виїмки — зубців залишилось небагато.

Всього вони мали понад двадцять металевих полотен. Глибина ж виїмки була не більше сантиметра. Клод кинув пилку і глянув перед собою — на камінні, яке лежало на землі, збереглися майже непомітні сліди барельєфів. Він думав лише про стіни, а тому зовсім не звертав на них уваги. "Чи не збереглася, бува, різьба на камінні, яке лежить на землі?" — промайнула думка.

Але Перкен випередив його. Він гукнув погоничів, ті швидко поробили важелі з молодих дерев і взялися перевертати ними брили. Поволі піднімаючись догори, каміння перекручувалось на одній зі своїх граней і з глухим гуркотом знову падало на переляканих стоніжок. У щойно зроблену яму, яка своїми чистими гладкими боками скидалася на мушлю, падала вже інша брила. Так поволі каміння, вперше після таїландського вторгнення, показувало свою знищену землею поверхню, а також чудернацьких комах, які з несамовитою впертістю повзли в джунглі. Чим довше Клод дивився на зруйновані барельєфи, тим більше переконувався, що перевезти можна лише те каміння, яке вціліло на одній зі стін головного храму.

На камені, різьбленому з обох боків, були зображені дві танцівниці. Вся композиція уміщалася на трьох блоках. Верхній блок мав би впасти од сильного поштовху.

— Скільки це буде коштувати? Як ви гадаєте? — запитав Перкен.

— Дві танцівниці?

— Так.

— Важко сказати. В усякому разі, не менше п'ятисот тисяч франків.

— Ви впевнені?

— Звичайно.

Ось де були кулемети, яких він шукав у Європі. Вони були тут, у джунглях, серед цього каміння… Цікаво, є ще храми в цьому районі? А може, йому слід сподіватися більшого, ніж кулемети? Якщо він знайде ще декілька храмів, то зможе озброїти своїх людей, і тоді його голос почують у Бангкоці. Ще один храм — це десять кулеметів і дві сотні гвинтівок… Стоячи перед цією спорудою, він геть забув про численні храми, де не було скульптур, забув про дорогу… Перед очима уява малювала парад його війська; він бачив, як сонце виграє на дулах кулеметів…

Тим часом Клод наказав розчистити поверхню, аби один камінь не впав на інший і не розбився. Чоловіки перекочували брили, а він роздивлявся плиту: одна голова з усміхненими вустами (що характерно для кхмерських статуй) була вкрита дуже тонким шаром світло-сірого моху, який скидався на пушок персика. Троє чоловіків налягли на неї плечем — плита хитнулася, впала на ребро і, вгрузнувши глибоко в землю, так і залишилася стояти. При переміщенні на нижньому камені залишилися два блискучі рівчаки, по яких ланцюжком повзли мурахи, зайняті рятуванням своїх яєць. Однак нижній камінь лежав не так, як перший, — він був щільно стиснутий з обидвох боків блоками уцілілої стіни, кожен з яких важив декілька тонн. Вийняти його звідси? Тоді доведеться повалити всю стіну. Якщо деякі різьблені частини можна ще сяк-так вийняти зі стіни, то інші блоки, величезні й масивні, стоятимуть до тих пір, поки фігові дерева не звалять їх через кілька століть на землю.

Як таїландцям вдалося зруйнувати стільки храмів? Подейкували, нібито вони прив'язували до стіни багато слонів… Хоча можна обійтися й без слонів — достатньо вирізати або виламати різьблену частину.

Погоничі чекали, спершись на дерев'яні важелі. Перкен витяг з кишені молоток і зубило. Найбільш розважливий вихід — це, звичайно, забити зубило в камінь і відцідити шматок. Він почав гамселити молотком. Але чи то він погано бив, чи пісковик був надто твердий — вбік відлітали лише кількаміліметрові уламки.

Камбоджійці були ще безпорадніші, ніж він.

Клод не відводив погляду від того чистого міцного й масивного каміння, яке на тлі зелені та сонячних плям виглядало неприступно-вороже. Він не помічав ні рівчаків, ні піскового пилу; кам'яне громаддя стояло перед ними, уперте, мов жива істота, і було здатне до опору. Нутро Клода розпирав оскаженілий гнів — він уперся в стіну і щосили штовхнув її. Лють наростала, і він мусив зігнати її. Перкен, роззявивши рот і завмерши з піднесеною рукою, дивився на Клода. "Перкен, який так добре знає джунглі, нехтує це каміння. Аж шість місяців бути каменярем! Примусити всіх утратити почуття міри… Дряпати нігтями чи що? Може, якось пропхати шнурок? Адже він ризикує тут своїм життям… Життям". Вся його впертість, воля, злість, яка гнала його крізь джунглі, були в цю мить спрямовані проти цієї перешкоди, проти цього каміння, що байдуже височіло.

Чим довше він розглядав його, тим більше переконувався, що візками до храму Тамеан їм не дістатися, а каміння там, мабуть, нічим не відрізняється від цього. Непереборне бажання перемогти заполонило його, наче голод чи спрага, і він міцно стиснув руків'я молотка, який вирвав з рук Перкена. Охоплений люттю, Клод щосили гамселив молотком, той же зі смішним звуком, мов м'яч, відскакував од каменю. На поліровану вигнуту ніжку впав сонячний промінь, і та засяяла. Втупившись туди поглядом, Клод перестав махати молотком. Та за якусь мить, ніби боячись, що забуде свою думку, знову почав щосили бити якраз у те саме місце, де був знак од зубила. Убік відлетів трохи більший шматок — Клод одразу кинув молоток на землю і став терти очі… На щастя, в них потрапив лише порох. Коли різь минула, він витяг з кишені чорні окуляри, одягнув і знову почав гамселити. Роздвоєний кінець молотка виявився ефективнішим — він гриз пісковик краще, ніж зубило. Після кожного удару відлітала досить широка луска і так кілька годин підряд…

Треба було сказати камбоджійцям, щоб вони позрубували очерет, який уповільнював їхнє переміщення. Перкен знову взяв молоток, а

Клод, щоб приготувати під'їзд, відійшов з погоничами трохи далі. Навіть крізь шурхіт падаючого очерету він чув дзвінкі, часті й нерівномірні удари, що скидалися на азбуку Морзе. Мов далекий відгомін, вони неслися крізь джунглі, крізь спеку… Коли Клод повернувся, земля довкола була всіяна лускою та пилом. Його білий колір здивував Клода, тому що сам пісковик був фіолетовий. Перкен обернувся, і Клод побачив білу, як пил, досить широку виїмку.

Тепер взявся до роботи він, а Перкен продовжував розчищати під'їзд. Транспортувати блоки буде нелегко, і, найпростіше, мабуть, — це перекинути їх з одного боку на інший. Ось тільки треба спочатку позабирати розкидане каміння. Метр за метром під'їзд ставав довшим, а тіні коротшими. Здавалось, навкруги не існує нічого: ні щораз сліпучішого світла, ні щораз коротших тіней, ні щораз більшої спеки, лише удари молотка. Спека не просто гнітила — вона діяла, мов отрута, разом із потом висмоктувала сили. Піт витікав навіть з-під темних окулярів, і на вкритому пилом обличчі пролягли дві довгі борозни. Клод бив майже байдуже — так само рухається людина, яка заблукала в пустелі. Стомлена свідомість лише нотувала удари: "Удар. Ще удар…" Все дробиться: і джунглі, і храм… Стіна в'язниці й набридливі, мов звук терпуга, нескінченні удари.

І раптом — порожнеча, здавалось, усе знову ожило, стало на своє місце. Клод, приголомшений, завмер. Перкен, не чуючи ударів, аж відступив назад. То зламався роздвоєний кінець молотка.

Він підбіг до Клода, схопив молоток і спробував бити місцем зламу, але, побачивши марність своєї спроби, розлючено хряснув ним щосили об камінь, як це нещодавно робив Клод, Зрештою сів і почав міркувати. Про всяк випадок вони купили декілька руків'їв, а от молоток був один…

Клода охопило передчуття катастрофи. Але, може, щось спаде йому на думку? Та його знемагали втома, відраза та нехіть виснаженої людини. Лягти… Нарешті джунглі показали свою силу. Він відчув свою залежність, брак волі й навіть плоті. Здавалось, кров витікала крапля за

краплею… Клод уявив, як він, непритомний від лихоманки, лежить, скоцюрбившись та притуливши руки до грудей, і з почуттям полегшення віддається на милість джунглів і спеки. Лише страх примушував його боротися до кінця. З трикутної виїмки тихенько в'юнилася цівка пилу; блискуча й біла, наче сіль, своїм падінням вона ще більше підкреслювала масивність каміння та вічність його буття; навіть погляд, і той не міг вирватися звідси. Він ненавидів осоружне каміння, мов живу істоту; саме ця ненависть, яка постійно підстерігала його, а він накопичував її упродовж довгого шляху, перетворившись раптом на поривання, вже протягом багатьох місяців наповнювала його життя змістом.

Він намагався закликати на допомогу свій розум, який джунглі запаморочили зовсім… У даний час мова не йшла про розумне життя, а про те, що за будь-яку ціну треба було вижити. Трохи притуплений джунглями інстинкт примушував його, зціпивши зуби, йти супроти цього каміння.

Роздивляючись краєм ока виїмку, яку він зробив з якоюсь дурнуватою обережністю, Клод підняв молоток і, добре розмахнувшись, ударив з усієї сили. Знову зав'юнилася цівка пилу. Його ненависть зосередилась на ній, і він, хитаючись на ногах, мов маятник, тяжко гепав у те місце, де був тулуб і руки. Крім рук і грудей не бачив нічого. Розтоптана надія останніх років і почуття поразки вилились у несамовиту лють; все його життя зараз зосереджувалось у тому шаленому гупанні, яке лунало далеко довкруг і приносило таким чином хоч якесь полегшення.

Клод перестав гупати. Перкен нахилився над стіною.

— Зачекайте! Затиснутий лише камінь, який ми б'ємо. Погляньте вниз — він просто стоїть. Так само, як і камінь, що був зверху. Треба зрушити його з місця — тоді він не матиме опори… Все одно виїмка нічого не дасть…

Клод гукнув двох камбоджійців; він щосили тягнув камінь догори, а ті штовхали. Дарма — земля та рослини міцно тримали його у своїх цупких обіймах. Він знав: кхмерські храми не мають фундаменту, тому наказав викопати довкола неглибокий рів, щоб зрушити камінь. Спочатку селяни працювали дуже швидко, але згодом почали копати все повільніше й повільніше — боялися, що блок покалічить руки. Тоді Клод узявся копати сам. Коли яма була досить глибокою, він зрубав кілька стовбурів і поробив з них підпори. Одяг його просяк запахом вологої землі, зогнилого листя та вимитого дощами каменю.

Нарешті Клод і Перкен зуміли витягти блок — він хитнувся і показав нижню грань, вкриту безбарвними стоногами, які намагались заховатися під спід.

Тепер у них були голови та ноги танцівниць, їхні ж тіла залишились на середньому блоці, що стирчав зі стіни, мов горизонтальний шпиль.

Перкен узяв молоток (і почав гамселити у верхній камінь. Він сподівався, що той подасться під першим ударом, але камінь навіть не ворухнувся. У пориві люті Перкен все гамселив і гамселив… На якусь мить йому видалось, ніби через нестачу кулеметів його військо зазнало нищівної поразки — наче дикі слони промчали вихорем крізь його шеренги. Од того безупинного гупання тьмарилася свідомість…

І раптом звук від удару став якийсь інший. Йому перехопило подих. Він зірвав окуляри — блакитно-зелений світ заполонив його зір, але, кліпнувши, його очі не побачили нічого, лише втупились у розколину, в якій відбивалося сонце. Головна частина кам'яної різьби, мов одрізана голова, також лежала в траві.

Перкен поволі глибоко вдихнув повітря. Клод також розслабився: на радощах він навіть пустив сльозу. Життя знову заволоділо ним, мов вода утопленником, його заполонила безпричинна вдячність, як і тоді, коли він уперше побачив різьбу. Між цим камінням, яке лежало зламом

догори, джунглями, храмом і ним самим нарешті запанувала злагода. Він уявив, як блоки стоятимуть вкупі — таких танцівниць він ще не бачив. "Тепер ще залишилося покласти їх на візки..." — свердлила мозок думка. Трохи задрімавши, він задля цього примусив себе прокинутись. Камбоджійці перекочували блоки один за одним по очищеній від уламків землі. Клод, роздивляючись так тяжко здобутий скарб, чув приглушене гупання — то каміння безжалісно розчавлювало стебла рослин; напівпритомний, він рахував ті удари так, як скупий рахує гроші.

Камбоджійці зупинилися перед заваленим входом. Буйволи, які стояли з протилежного боку, не ревіли, але було чути, як вони б'ють копитами по землі. Перкен зрубав два стовбури, обмотав мотузками один блок і прив'язав до нього стовбур. Камбоджійці взялися за стовбур, але підняти не змогли. Тоді замість одного камбоджійця став бой, замість другого — він сам.

— Підносьте!

Раптом тріснула гілка, потім ще й ще. Тріск наближався. Клод став і взявся розглядатись довкола, проте не помітив у джунглях нічого підозрілого. Може, ховався цікавий житель з поблизького села?.. А може, Свай?.. Клод дав знак Перкенові, який також став під стовбур, і, витяг-ши пістолет, підійшов до того місця, звідки чувся тріск. Камбоджійці, почувши хрускіт, насторожились. Перкен підставив під стовбур плече і також витяг пістолет. Клод зробив кілька кроків у глиб лісу, але побачив лише напівтемряву та порозвішуване то тут, то там павутиння. Угледіти тубільця в джунглях, де він виріс, практично неможливо. Перкен стояв на місці. Гілки над головою Клода зігнулись, потім випростались знову — і вони побачили сірі кулі, які пострибали з гілки на гілку. Мавпи. Розлютившись і водночас заспокоївшись, Клод обернувся — він сподівався почути сміх, але ніхто з камбоджійців не сміявся. Перкен тим більше. Клод наблизився до нього.

— Мавпи!

— Не тільки. Мавпи не ламають гілок.

Клод заховав пістолет назад у кобуру. Серед

запалої тиші та задухи джунглів цей його рух видався якимсь зайвим…

Він підійшов до завмерлої групи людей і зайняв своє місце під стовбуром. Кількох хвилин було достатньо, щоб пройти через уламки. Виконуючи наказ Клода, погоничі під'їхали так близько, що не залишалося місця, тому Перкен наказав їм від'їхати трохи назад. Стежачи за своїми низькорослими буйволами, вони зовсім не звертали уваги на обв'язані мотузками брили.

Клод зостався один. Візки поволі, мов на морі човни, щезали в заростях, їхні осі без угаву рипіли, і через рівні проміжки чулися приглушені удари… "Колеса, мабуть, наїздять на пні", — подумав Клод. Він дивився на слід, який залишали у заростях візки — поодинокі очеретини випрямлялися, а на молоткові заблищав сонячний промінчик. Він відчував, як кожен його м'яз розслабився, а втома наганяла сонливість. Однак джунглі вже не так гнітили і лякали його, душу тішило відвойоване у них каміння. Він уже й не думав про нього — всі думки тепер були прикуті до навантажених візків, які, порипуючи від тягаря, рухались у напрямку ближніх гір. На рукав уже встигли нападати червоні мурахи, Клод швиденько струсив їх, стрибнув на коня і наздогнав валку. Згодом, коли дорога поширшала, він обігнав візки, на яких дрімали погоничі.

На землю спала ніч. Позаду залишився ще один відтинок нелегкого шляху. Буйволи випряжені, візки накриті. Аж ось і довгожданий відпочинок… Клод походжав серед пальм, на яких трималися солом'яні хижі тубільців. Перед глиняними статуетками Будди горіли палички; захищені зверху солом'яним дашком, вони жевріли світлими цятками в місячному промінні. Ззаду нечутно наблизилась тінь — Клод обернувся.

Перед ним стояв бой, чий чорний силует чітко виднівся на тлі ясного листя бананових пальм.

— Пане, Свай утік.

— Ти впевнений?

— Так.

— Баба з воза — коням легше.

Бой, який ходив босоніж, зник, ніби розтанув у місячному сяйві. "Він таки знає свою справу", — подумав Клод.

Скорше всього, Свай виконував чийсь наказ… Клода приваблювала зовсім не перемога над ворогом, а боротьба з ним. Він простягся на візку біля Перкена, який, розкинувши руки, спав на животі.

Клод ніяк не міг заспокоїтись, збуджений тим, що нарешті має скарб. При місячному сяйві голоси селян, що чулися все рідше й рідше, здавалося, бриніли загадково.

З хижі вождя ще чувся чоловічий голос та метушня, аж ось втихли й вони — запала мертва тиша.

Серед ночі Клода розбудив якийсь дивний шум — такий тихий, що Клод здивувався, як він міг розбудити його. Ніби хтось тягнув по землі гілки. Його погляд відразу впав на каміння, з одного боку спав він, з іншого — Перкен. На село, де перебувають білі, розбійники навряд чи нападуть. Чим більше він приходив до тями, тим більше відчував утому. Він трохи пройшовся довкола, проте не побачив нічого підозрілого, крім сплячого села та власної тіні — довгої і голубуватої… Знову ліг і ще добру годину чуйно прислухався. Легенький нічний вітерець ніби грався

вологим повітрям. Долинало якесь виття, що поволі затихало, і вовтузіння буйволів... Нарешті заснув.

Прокинувшись зі сходом сонця, Клод почував себе безмежно щасливим. Пристрасть, яка вже не один місяць штовхала його вперед, врешті-решт була задоволена. Навіть не скориставшись драбиною, він стрибнув з помосту на землю і підійшов до відра з водою, біля якого стояв бой; вертикальні тіні від гілок смугували його одяг, і він скидався на каторжанина.

— Пане, у селі візків нема, — мовив він тихо.

Клод, щоб ліпше зрозуміти, хотів був повторити його фразу, але зрозумів: все одно це нічого не дасть.

— Куди ж вони поділися?

— Поїхали вночі в джунглі.

— Свай?

— Певно, так, бо більше нікому.

"Виходить, заміни нема. Залишитись без візків — означає залишитись без каміння. Он що то був за шум уночі..." — думав він.

— А наші візки?

— Погоничі не хочуть їхати далі.

Клод миттю розбудив Перкена, який, побачивши брили, усміхнувся.

— Цієї ночі Свай утік, ще й прихопив із собою візки з погоничами. Таким чином, ми не маємо змоги перемінити наші візки. А погоничі, з якими ми приїхали сюди, хочуть повернутися назад у своє село. Та прокиньтеся нарешті!

Перкен занурив голову у воду. Вдалині галасували мавпи.

Він витерся і підійшов до Клода, який сидів на ліжку і загинав пальці:

— Перший варіант — розшукати тих утікачів...

— Ні.

— Бачите, як вам допомогло відро з водою! Тоді треба змусити наших погоничів продовжувати шлях.

— Також ні. Хіба що взяти заложника...

— Тобто?

— Пильнувати одного, а решту попередити: якщо ми залишимося самі, то він буде розстріляний.

Надійшов Ха з серйозним обличчям підстаркуватої дитини; він тримав у руці два шоломи — сонячне проміння вже падало просто на їхні голови.

— Пане, я бачив — наші погоничі пішли також.

— Що?

— Моя казав їм, що не піду, бо моя мусить дивитися за візками. Наші візки залишилися — поїхали лише візки із села. Але погоничі пішли всі.

Клод пішов до хижі, за якою вчора ввечері, повернувшись із храму, вони поставили свої візки та поприв'язували низеньких буйволів. Все було на місці. Невже Свай боявся їх розбудити?

— Ха, ти вмієш правити буйволами?

— Так, пане.

Село було порожнє. Залишилося лише декілька жінок. "Кинути коней, і кожен буде їхати на візку? Ха буде правити буйволами попереду, а їхні буйволи просто йтимуть слідом. Усього три візки. Замало. І зостатися без коней… Як же тоді боронитися, сидячи на візку?" Тепер Клодом керувало сильне збудження, воно примушувало його не зупинятись, рухатися вперед — крізь джунглі, битися з нападниками, боротися зі скрутою та з виснаженням, яке вже із самого ранку давалося взнаки.

— Ха! — гукнув Перкен. — А де провідник?

— Він утік, пане…

"Провідник також зник. Знайти самим перевал і пройти крізь гори, добратися до сіл, де живуть малярійні селяни, над якими ввечері кружляють хмари москітів, знайти погоничів і продовжити…" — подумав Клод і сказав:

— Ми маємо компас, а також Ха. Доріг тут так мало, що ми напевно їх побачимо…

— Якщо вам так нетерпеливиться перетворитись на купку м'яса, на якій кишать комахи, то я не заперечую. Одягніть краще шолом на голову замість того, щоб тримати його в руці, бо сонце вже високо…

"Облишимо це діло", — хотів відповісти Клод, але, незважаючи на бажання й собі втекти з цього села, з якого повтікали всі мешканці, та з цієї галявини, оточеної високими стовбурами, передумав. За будь-яку ціну він йтиме вперед — у цьому не було жодних сумнівів. Але як?

— У цих місцях, — обізвався Перкен, — багато хто знає дорогу через гори. Я піду разом із Ха в Таке, те маленьке село, яке ми бачили перед цим. Шукати погоничів — справа марна. Я приведу провідника, бо не думаю, щоб Свай подався туди.

Бой уже сідлав коней.

Біжучи риссю, низькорослі коні зникли в просіці, мов шахтарі в тунелі; чорні постаті вершників раз у раз показувались в освітлених сонцем місцях… "Якщо вони одразу знайдуть провідника, — подумав Клод, — і примусять його поїхати, то повинні повернутися десь опівдні… ЯКЩО ТІЛЬКИ ВОНИ ЗНАЙДУТЬ ПРОВІДНИКА… Але чи не примусив Свай жителів Таке покинути свої хижі, як він зробив тут?"

Драбини були втягнуті всередину солом'яних хиж. Разом із повітрям усе довкола тремтіло в гарячому мареві, що свідчило про початок великої спеки… Поклавши підборіддя на руки, Клод простягся на своєму польовому ліжку. "Провідник, який би провів до гір…" З усіх боків галявину, цю тремтливу пляму світла з людськими хижами, оточували джунглі: непорушні й водночас наповнені рухом. Проникаючи крізь них, світло утворювало мерехтливий саван; кожний сонячний промінь тьмянів і зникав у нетрях. Клод поринув у маячливий сон.

Його збудив далекий і швидкий стукіт копит. Була одинадцята година. Провідник повертався напрочуд швидко… Насупивши брови й

затамувавши подих, Клод слухав. Земля стугоніла під копитами коней, які мчали вдалині серед зелені… "Після двох годин пішої ходи людина аж ніяк не може встигнути за кіньми, які скачуть галопом. Чому ж вони повертаються так швидко?" — міркував Клод.

Дарма він намагався вловити шум кроків — навколо панувала мертва тиша; чулося тільки бриніння комах, а вдалині — нерівномірний стукіт копит…

Клод вибіг на шлях. Тук, тук-тук, тук… — наближалися коні. Нарешті він розпізнав тіні, які гойдалися на кінських хребтах. Двоє вершників перетнули сонячну пляму, і Клод виразно побачив їхні нагнуті вперед фігури; на спинах теліпалися шоломи. З ними не було нікого. Клодові видалося, що то не просто кінець, а повільне неминуче тління… Вершники минули тінь і знову потрапили в освітлене місце. Ха все більше нахилявся вперед. На його плечах двома блідими плямами виднілися чиїсь руки — позаду сидів на коні ще один чоловік.

— Ну що?

— Кепські справи!

Перкен стрибнув з коня.

— Свай?

— Так, він добре знає свою справу. Він пішов туди і повів усіх тих, хто знає перевали, на південь.

— А що то з вами за тип?

— Він знає шлях, яким ходять меойці з навколишніх сіл.

— Які там живуть племена?

— Стієнги. Іншого виходу немає.

— Ви пропонуєте пройти через повсталу область?

— Так. Якщо далі триматися Королівської дороги, то ми пройдемо зовсім невідому її частину, а також відтинки, які пролягають у підкореній та у повсталій областях. Один Господь знає, що може придумати французька адміністрація в підкореній області!

— Рамеж розлютиться, коли довідається, що ми знайшли.

— Тому треба йти не через головний перевал, а через повсталу область. Цей провідник знає стежки, які ведуть до першого села стієнгів, де відбувається обмін. Звідти через маленькі перевали доберемося до Таїланду.

— Виходить, ми підемо на захід?

— Так.

— Але ж ви зовсім не знаєте стієнгів.

— Треба, мабуть, добратися до тих місць, де перебуває Грабо. Провідник знає лише те, що там є біла людина. Він володіє також мовою стієнгів. У селі ми візьмемо іншого провідника, бо все одно доведеться питати офіційного дозволу у вождів пройти крізь їхню територію. Побачимо, що вони скажуть... Я маю ще два повні термоси спиртного, а також дрібний скляний крам. Цього повинно вистачити... Я не знаю їх, але, гадаю, вони знають, хто я такий. Якщо Грабо не захоче, щоб ми ішли туди, де він перебуває зараз, то він пошле провідника, який поведе нас довкружним шляхом...

— Ви впевнені, що вони пропустять нас?

— У нас просто немає вибору. Все одно ми мусимо йти до нескорених племен: раніше чи пізніше… Провідник каже, що вони войовничі, але знають смак рисової горілки…

Кремезний камбоджієць з таким самим кривим носом, який мали будди, зліз із коня і, схрестивши руки, чекав. Десь було чути, як гострили об камінь мачете, щоб розрубати кокосові горіхи. Ха прислухався, і тут звук урвався. Крізь діри в тині було видно зіниці занепокоєних жінок, які стежили за білими.

— А що тут робить цей Грабо?

— Перш за все його цікавить секс, хоча жінки тут набагато гірші, ніж у Лаосі, але він має нагоду самовизначитися завдяки можливості обдурювати їх…

— Він — інтелігент?

Перкен зареготав, але відразу замовк — ніби власний регіт здивував його.

— Для того, хто знайомий з ним, питання виглядає смішним, хоча… Він завжди думав лише про себе, навіть скорше про те, що його усамітнює, але інші думають так само про гру або владу… То навіть не хтось, а, швидше, щось. Завдяки хоробрості він набагато віддаленіший од світу, ніж ви або я, бо не має навіть найменшої надії, а розум, так само ослаблений, як і плоть, знову єднає його з навколишнім світом. Одного дня, розповідаючи про "інших", тобто про тих, для кого подібні на нього люди не існують, про "покірних", він сказав: "їм можна дошкулити, лиш позбавивши розваги. Треба було б придумати щось подібне на сифіліс". Він потрапив у батальйон, сповнений ентузіазму, — так вважали солдати, які ще не знали його. На кораблі по один бік

вітрила були "нові" рецидивісти, з іншого — спіймані втікачі. Вітрило мало дві чи три діри. Він хотів був подивитися і раптом відсахнувся — виставлений палець з обкусаним гострим нігтем дуже підходив для того, щоб виколоти друге око… Ця справді САМОТНЯ людина, змушена, як і всі інші самітники, примиритися зі своєю самотністю, що й він робить дуже мужньо… Як би то пояснити…

"Якщо все дійсно так, — подумав Клод, — то лише якась надзвичайна річ примушує його жити і дозволяє милуватися собою…"

Серед тиші чулося дзижчання москітів. Чорна свиня чвалала боязко, ніби їй також передалася непевність спорожнілого села.

— Ось приблизно те, — почав Перкен, — що він казав мені: "Тебе б'ють по пиці, і тобі начхати на це або ж ні. Я розпочав гру, в яку інші не грають, бо страшенно бояться врізати дуба. Тільки не я — нехай буде смерть, аби лиш не так швидко, оскільки існує одна-єдина річ, яку б я дуже хотів зробити. Відколи мені начхати на смерть, мені це навіть подобається — що буде, те буде. Якщо справи йдуть украй погано, їх завжди можна поправити з допомогою пістолета… І по всьому…" Все-таки відваги йому не позичати. У місті він почуває себе не у своїй тарілці, але тут брак манер компенсується хоробрістю, з якою він просто зрісся… Ризикуючи своїм життям, він отримує більше задоволення, ніж усі ми, разом узяті, бо це для нього необхідність. Грабо здатний піти ще далі, ніж дозволяє ризик. Крім того, у нього є якесь примітивно злобливе і водночас трохи вульгарне благородство. Я вже вам розповідав, як він позбувся свого ока… Треба мати бодай крихту мужності, аби податися самому в цю глушину… Вам невідомий укус чорного скорпіона? Я знаю, що таке удари канчука, та проте укус скорпіона набагато болючіший. Щоб відчути великий моральний струс, він навмисно хоче потрапити в руки поліції. Беззастережна відмова від навколишнього світу завжди спричиняє жахливі страждання, бо всім треба доводити свою силу. У всьому цьому є якась зверхність, через яку життя і значною мірою страждання в кінцевому результаті стають формою… Аби допомогти

товаришеві в абсурдній ситуації, треба віддати себе на поталу комахам. Однак усе одно це вражає не так, як його теорія пістолета.

— Ви не припускаєте, що його можуть убити в будь-яку хвилю?

— Померти задля власної втіхи, мабуть, так само легко, як і жити. Це нагадує ситуацію, коли хтось вирішує вбити себе, але передумує, бо життя знову йому подобається. Проте він вірить у свою теорію, а це головне.

— А якщо він мертвий?

Двері солом'яних хиж зачинялися одні за одними.

— Якби хтось продавав європейські речі, то провідник знав би це, як, зрештою, всі ті, хто буває в селі, де проводиться обмін. Я питав його — тут нічого не продавали. Ми запитаємо у вождів офіційного дозволу пройти через їхню територію, хай там що...

Перкен оглянувся довкола.

— Жінки, одні жінки... — провадив він. — Ціле село жінок... Вас не хвилює ця атмосфера, де нема нічого чоловічого, всі ці жінки, це заціпеніння, в якому стільки сексуальності?..

— Будете збуджуватись, коли рушимо, — сказав Клод.

Бой поскладав багаж в один візок і запряг буйволів. Запряжки по черзі зупинялися перед брилами, і чоловіки не без труднощів з допомогою польового ліжка Клода витягли їх на візки. Нарешті рушили. На першій запряжці їхав провідник, за ним — Ха. Простягнувшись на третьому візку, Клод зовсім не правив буйволами — ті йшли слідом самі. Останнім на коні їхав Перкен. Кінь Клода, якого бой пустив на волю, опустивши голову, чвалав слідом. Покірність коня наштовхнула

датчанина на думку: "Найбільш розважливим було б не загубити його", — і він прив'язав коня за вуздечку перед собою — до останнього візка. Коли шлях завернув убік і село мало зникнути з очей, він обернувся — декілька огорож упало; здивовані й цікаві обличчя жінок дивилися їм услід.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Ця напівдика нескорена територія була така ж ненадійна і загрозлива, як і джунглі. У селі, де відбувався обмін, ще занедбанішому, ніж храми, залякані камбоджійці не відповідали на запити про сусідні села, про вождів і про Грабо… Здавалося, що вони чули про Перкена. Нічого спільного із самовдоволеною безтурботністю Лаосу та Південної Камбоджі — всюди дикість з властивим їй запахом смаженого м'яса. Нарешті, побачивши дві пляшки європейського трунку, посланці сказали: проблеми, що стосуються провідника та їхнього проїзду, вирішені. Залишилось тільки дізнатися, хто вирішив. Отож, коли вони піднімалися в центр стієнгів, їх гнітив ще більший неспокій.

Перкен зупинив Клода, плеснувши його по руці.

— Подивіться вниз і не рухайтесь.

За п'ять сантиметрів од його правої ноги, мов вила, стирчали дві дуже гострі бамбукові палиці.

Перкен показав рукою вперед.

— Що там ще? — запитав Клод.

Той лише стиха свиснув і кинув перед собою цигарку. Майнувши яскраво-червоною цяткою на тлі зеленкуватого повітря — день уже згасав — вона впала на перегній, де стирчали ще два вістря.

— Що це означає? — перепитав Клод.

— То сліди війни.

Спершись на свій арбалет, Клод глянув на меойця, який чекав на них — у селі вони взяли іншого провідника.

— А він хіба не міг попередити нас?

— Кепські справи… — сказав Перкен.

Обережно ступаючи, вони рушили слідом за

жовтуватим силуетом провідника; Клод бачив лише його заляпану кров'ю пов'язку на стегнах, невідомо, чия то була кров — людська чи якогось звіра. Боячись зачепитись і впасти, Клод ступав, наче сліпий, бо щоразу, коли треба було підіймати ногу, нею доводилось намацувати дорогу — на шляху час од часу траплялися пеньки та повалені стовбури. Хоча як Клод напружував зір, довкруж нічого не бачив, отож виручав ніс; пориви гарячого вітру, просякнутого запахом перегною, навіювали смуток. Як же тут побачити гостряк бойової стріли, якщо стежка була засипана зогнилим листям? Він відчував себе рабом зі спутаними ногами… Намагався перебороти скутість у ногах, та зведені судомою литки не слухались.

— А як же наші буйволи, Перкене? Не дай Боже, якщо один зляже…

— Не бійтеся — вони відчувають вістря набагато краще, ніж ми.

"Вилізти на візки, які їдуть позаду — ними править один Ха, — подумав Клод. — Але ж тоді в разі нападу не буде як захищатися..."

Вони пройшли сухе річище з великим вибіленим камінням, здавалось, воно не таїло в собі нічого небезпечного. Трохи далі, на глиняному схилі, стояли один над одним троє меойців і з якимсь нелюдським спокоєм втупились у них поглядом. Здавалося, що дивляться не люди, а тиша.

"У разі сутички, — подумав Клод, — ми будемо мати ворогів і за спиною".

Троє тубільців завмерли, не спускаючи з них очей. Арбалет мав лише один. Тут вже краще було видно стежку — дерева порідшали. Йти і далі слід було обережно, хоча напруга трохи минула.

Нарешті вдалині показався просвіт галявини.

Провідник зупинився перед тонкими очеретяними ліанами заввишки майже з людину і відв'язав їх. Маленькі колючки на якусь мить зблиснули на сонці й зникли — Клод навіть не помітив їх. "Втекти звідси в разі потреби буде не так легко", — подумав він.

Меойці старанно прилаштували ці природні пилки на місце.

На галявині була лише одна стежка — нею вони і простували. Ця тиха галявина, на якій вони мали намір заночувати, могла стати для них пасткою: одна її половина була цілком темна, друга — залита яскраво-жовтим світлом — віступном близької ночі. І довкруж — жодної пальми. Все свідчило, що вони в Азії: спека, величезні дерева з червоними стовбурами, мертва тиша, сюркотіння міріад комах і час од часу поодинокий крик птаха, який перелітав на вищу гілку, — від цього віяло якоюсь урочистістю. Глухі пташині крики нагадували стоячу воду. Нагорі поволі гойдалася гілка, і над усією цією рослинністю, яка збігала

до покритих імлою проваль, на тлі вже згаслого неба вирізнялися гори. Якби не стежка, то здавалося б, що тут ніколи не ступала людська нога. Меойці, мов велетенське дерево, поточене ша-шіллю, таїли в собі підступ і лукавство. Хитрощі, невідоме для європейців потаємне життя і незрозуміла обережність були великою загрозою для трьох чоловіків без охорони, яких провадив зовсім чужий провідник. "Тоді навіщо ці стріли й ліани? — подумав Клод. — Навіщо так захищати галявину? Чи не хоче, бува, Грабо таким чином гарантувати собі волю?" Ніби відчувши його неспокій, Перкен відразу обізвався:

— Я переконаний, що він не один…

— Що ви маєте на увазі?

— Він не єдиний вождь. Або ж настільки здичавів, що став цілком іншим.

Перкен завагався. Його слова відразу були підтверджені. Провідник, сидячи навпочіпки, чухав уражену якоюсь хворобою шкіру на коліні і закивав на знак згоди.

Знову невідомість. Вони наштовхувались на цю людину, ніби на невидиму перепону на Королівській Дорозі. Ця ж людина відділяла їх і од власної долі. Однак він же погодився на їхній проїзд…

Пам'ять Клода з набридливою впертістю зберігала привезені Перкеном із Бангкока знімки: зсунувши шолом на потилицю й регочучи, веселий одноокий здоровань походжає по джунглях та по китайських барах Таїланду. Він добре знав такі обличчя, де крізь чоловічу брутальність проглядав дитячий вираз — у посмішці, в округлених од здивування очах, у рухах. Шолом на голові товариша або ж ворога насунутий аж по самі вуха… "Що залишилося тут від цього міського жителя? — подумав Клод. — Аби тільки він не здичавів…"

Клод розшукав провідника — той монотонно протяжно співав біля завмерлих буйволів, і Ха слухав його спів. Біля ліжок тихенько потріскували вогнища, розведені на ніч, — у наметах було спекотно.

— Познімай сітки, — сказав Перкен. — Досить і того, що цей триклятий вогонь прекрасно нас освітлює. Принаймні будемо бачити тих, хто нападатиме!

Галявина була дуже велика, отож нападники все рівно не зможуть заховатися в заростях.

— Якби щось почалося, той із нас, хто буде на чатах, убиває провідника, і ми біжимо праворуч за оцей чагарник, щоб не бути на світлі…

— Переможемо, але зостанемось без провідника…

Здавалося, все було в руках Грабо.

— Як ви гадаєте, Перкене, що він робить?

— Грабо?

— А хто ж іще!

— Бути так близько біля нього і сподіватися чогось… Я просто не вірю своїм припущенням…

Вогнища потріскували, але чистий, майже рожевий, вогонь освітлював лише кільця диму і кидав відблиски на ледь видиме листя. Нинішня ситуація показала, що він зовсім не знав цього чоловіка.

— Якщо не брати до уваги тих стріл, пропустить він нас чи ні? Як ви гадаєте? — запитав Клод.

— Якщо буде один — пропустить.

— Ви впевнені, що він не знає вартості цих брил?

Знизавши плечима, Перкен сказав:

— Він не має освіти. Навіть я…

— Якщо він не один, то ким може бути його компаньйон?

— Скорше всього, це не білий. А серед тих, хто насмілився дійти аж сюди, дуже розвинуте почуття вірності. Я не раз ставав Грабо у пригоді…

Утупившись у траву, Перкен помовчав хвилину, потім продовжив:

— Я б дуже хотів знати, проти кого він бореться… Свою пристрасть можна підігрівати давніми мріями та спогадами про своє падіння…

— Невідомо лише, яку саме пристрасть.

— Я вже вам розповідав про чоловіка, якого жінки в Бангкоці прив'язували голого… То був він. Це виглядає так само абсурдно, як намагатися і спати в ліжку, і жити — жити! — з іншою людською істотою… Але це страшенно принизливо…

— І таким його знають?

— Його не знають зовсім. І саме тому він прибув сюди… Компенсує відвага. Отож аби сором не важив надто багато, достатньо навіть цього…

Здавалось, звичайного жесту було замало, аби висловити цей безмір, і він повернув голову до гір, які губилися в темряві. Пітьма поглинула суцільну стіну дерев; небо засвічувало зорі, мабуть, яскравіші, ніж вогонь у первісних джунглях; урочиста велич згасаючого дня гнітила Клода, і він відчув себе дичиною, що потрапила в сільце. Вона наповнила все його єство незрозумілою байдужістю і впевненістю у власній загибелі.

— Тепер, як ніколи, я розумію, що йому начхати на смерть…

— Він боїться не смерті, боїться бути вбитим. Він просто ігнорує її. Не страшно, як не дивно, отримати кулю в голову! — І вже тихіше Перкен продовжив: — Дістати кулю в живіт — набагато гірше… Бо доведеться помучитись… Ви знаєте не гірше від мене, що життя позбавлене будь-якого сенсу. Навіть якщо живеш один, то все одно долі тобі не уникнути… Ви розумієте: смерть існує, як… незаперечний доказ абсурдності життя.

— Для кожного?

— Ні для кого! Вона не існує ні для кого. Мало хто зміг би жити… Насправді всі думають про… Як би це сказати, аби ви краще зрозуміли? Про те, щоб бути вбитому. Саме так. Але це нічого не значить. Смерть — це цілком інакша річ, цілком протилежна. Ви ще надто молодий. Я ж збагнув її, коли побачив, як старішає дружина… Я вже вам розповідав про Сару. Якщо цього замало, скажу ще: коли я вперше відчув себе безсилим…

Ці слова Перкенові було так важко витискувати з себе, як виривати з землі переплутане цупке коріння:

— Я НІКОЛИ НЕ БОЯВСЯ СМЕРТІ… Старості — так. Особливо, якщо ти віддалений од інших. Виродження. Мене гнітить — як би це пояснити — моя людська поведінка… Хай я старішаю, а це жахливо. Час роз'їдає мене, мов рак… Час — володар життя. Всі ці гидкі комахи лізуть до лампи, бо їх вабить світло. Терміти живуть у своїх термітниках, бо ті привабили їх. А я не хочу бути привабленим.

Довкола чувся таємничий шурхіт — так щоночі в джунглях оживало дике життя. Більше Клод не мав сили запитувати — слова, які зринали в його свідомості, плинули повз Перкена, ніби якась невидима підземна річка. Чи не шукав, бува, цей чоловік, віддалений безмежними джунглями від усього світу, яким володіють лише розум та істина, поряд з Клодом якогось людського існування на противагу привидам, що ховалися в темряві? Він витяг свій пістолет — по стволу тьмяно ковзнув промінчик світла.

— Все моє життя залежить від того, що я подумаю, коли захочу встромити дуло собі в рот і натиснути на цей гачок. Справа в тім, як мені це розцінювати: як самознищення чи як дію. Життя — це матерія, отож треба знати, що з неї робити, хоча, якщо сказати чесно, з неї ніколи нічого не роблять, але існує декілька способів нічого з неї не робити… Аби жити якимсь чином, треба покінчити з його погрозами, падінням і тому подібним. Пістолет — то чудова гарантія, бо вбити себе легко, якщо, звичайно, смерть є засобом. Ось у чому сила Грабо…

Ніч тихенько спустилася на нетрі, раптово сповивши землю непроглядною пітьмою. Над багаттям, яке ледве палахкотіло, линули і відразу губилися чисті й монотонні голоси двох тубільців. Зовсім поруч з ними масивний будильник точно відлічував безконечну тишу джунглів. Своєю постійністю, незаперечністю, яка притаманна всім механічним предметам, цей годинник більше зв'язував Клода з людським життям, аніж вогонь і голоси. Його думка проясніла, проте все ще була під впливом надприродної величі, навіюваної ніччю та вогнищем. Здавалося, все довкола прагнуло переконати його в людській нікчемності.

— А інша смерть, та, що всередині нас?

— Існувати всупереч усьому цьому, — Перкен показав поглядом на загрозливу велич ночі. — Ви розумієте, що це означає? Існувати всупереч смерті — це те ж саме. Інколи бувають хвилини, що мені здається, ніби зараз я розквитаюся з собою сам. Можливо, незабаром стріла все владнає…

— Смерть не вибирають.

— Але прийняти або відштовхнути свою смерть мене примусить саме життя.

Він простяг руку, і червоний відблиск вогню ковзнув уздовж тіла. Ця невеличка людська пляма з ногами, які губилися в темряві, і з голосом, що уривчасто бринів серед неосяжного простору, важили рівно стільки ж, як і цей нічого не значущий жест. І лише цей голос, який лунав під сліпучим небом, серед смерті й мороку, належав людині, але в ньому було стільки чогось нелюдського, ніби божевільного, що Клод відчув себе десь далеко від нього.

— Ви хочете померти з ясним усвідомленням смерті, так і не розслабившись?..

— Я мало не помер — вам ще не відоме збудження, породжене абсурдністю життя, коли ти віч-на-віч з ним, ніби з голою жінкою…

Він зробив жест, наче зривав із себе одяг.

— Геть роздягненою. Раз — і гола…

Клод, не маючи сил відірвати очей від зірок,

мовив:

— Ми майже всі уникаємо власної смерті…

— Я живу, спостерігаючи за нею збоку. І те, що ви хочете сказати, але боїтеся — це правда: можливо, я слабший од неї. Тим гірше! У знищенні життя є якась своя привабливість…

— А вам ніколи серйозно не спадало на думку покінчити з собою?

— Я думаю про свою смерть не задля смерті, а задля життя.

Голос його напружився, мов тятива лука, і виказував єдине почуття: болісну безнадійну радість, видобуту з руїни, з такої ж безмежної глибини, як і ця темінь.

Прокинувшись, вони рушили далі. Бойових стріл та п'явок стало менше. Час од часу всю долину наповнювало дике галасування мавп, яке заглушало удари коліс об пеньки.

У кінці стежки, на галявині, розпливчасто, мов у погано наведеному біноклі, показалося село стієнгів. Клод розглядав захисну дерев'яну огорожу, наче небачену ніколи зброю. Її підняті балки-шлагбауми красномовно свідчили про міцність, а те, що раптом показалось над огорожею, наганяло страх. Це була могила з прикрашеними пір'ям ідолами та величезний череп буйвола. Сліпуче сонячне світло заливало роги. За високою огорожею джунглі, здавалося, зникли, залишивши замість себе під відкритим небом лише ці незвичайні речі. Провідник відчепив ще кілька очеретяних ліан і, коли візки проїхали, знову натягнув їх.

Брама була напіввідчинена. Вони увійшли. Меоєць, який стежив за ними, зачинив ворота прикладом гвинтівки. "Нарешті, посланець від

Грабо!" — сказав Клод. "Чому ж він не опускає гвинтівки?" — подумав Перкен, але скрегіт воріт перервав його роздуми, і він пішов уперед.

Праворуч, абияк зліплені, стояли присадкуваті хижі, які наполовину вгрузли в землю, — вони чимсь нагадували диких звірів. На купі сміття скавуліли покинуті цуценята. З-за огорожі не зводили з них пильного погляду чоловіки та жінки.

Провідник вів їх до найвищої хижі, яка самітньо стояла в центрі поселення. Поруч із нею височіла жердина з черепом буйвола на самій верхівці. Видовище було досить гнітюче, великі роги, які, наче простягнуті руки, дивилися в небо. Прибульці гадали, що то — спільний дім, чи дім вождя, а може, навіть і Грабо… Пальмовий дах, а зверху — роги… Грабо охороняв їх і тут. Слідом за провідником вони вилізли по драбині нагору, ввійшли і присіли навпочіпки.

Не встигнувши оговтатись, відчули: білої людини тут нема. Перкен підвівся, присів навпочіпки трохи далі й, ніби на знак пошани, повернувся трохи вбік. Клод зробив те саме. Ззаду і спереду стояло кільканадцятеро воїнів, озброєних зброєю стієнгів — чи то шаблею, чи мачете.

Один із них почухався, і Перкен, перш ніж побачити, почув шкрябання його нігтів.

— Зніміть запобіжник, — тихо проказав він.

Про культ, який Клод носив за ремінцем,

зараз не могло бути мови. Він почув тихеньке клацання і побачив, як Перкен витяг з кишені дещо зі свого скляного краму. Потім одразу відпустив у кишені запобіжник браунінга — поволі, щоб не було чути, — і витяг голубе намисто. Ось він простяг руку і, сказавши щось по-тайському, подав його. Провідник переклав сказане.

— Клоде, подивіться-но, що там позаду старого, який, певно, є їхнім вождем.

Над старим висіла біла європейська куртка. "Грабо має бути там", — подумав Клод. Старий вождь посміхався, розтягуючи вуста так, що видно було ясна. Він показав два пальці. "Зараз принесуть глечик"6, — сказав Перкен.

Проникаючи в хижу, сонце утворювало трикутник, який ділив старого навпіл; голова, схожа на голову євнуха, залишалась у темряві; на тілі випиналися ключиці та ребра. Клод перевів погляд зі старого на тінь від черепа, — вона лежала перед ним із трохи спотвореними рогами. Раптом тінь затремтіла, і над драбиною показався глечик з обплетеною очеретиною шийкою, який обережно тримали дві руки з довгими пальцями. Здавалося, він призначався для тіні, яка все ще ворушилась. Знову почулися легенькі удари — тубілець, намацуючи сходинки, торкався жердини. Нарешті він підвівся із землі, де лежало голубе лахміття камбоджійців (навіть вождь меойців мав на стегнах саму пов'язку); тримаючись просто, тубілець поволі, з надзвичайною обережністю поставив глечик перед вождем на землю. Ха вп'явся нігтями в коліно Клода.

— Що з тобою?

Бой повторив запитання по-камбоджійському — той, хто приніс глечик, обернувся до нього і відразу ж рвучко повернувся до вождя.

Нігті Ха впивалися в ногу.

— Він... він...

І тут Клод зрозумів: цей чоловік сліпий. Але то ще не все.

— Кхмер-мієнг! — гукнув Ха до Перкена.

— Камбоджійський раб.

Чоловік знову спустився в село, відгороджене помостом. Клод почув новий удар — ніби той знову стукнув об жердину. Здавалось, і неспокійне чекання і навіть сама тиша сконцентрувалися в руці вождя, який урочисто тримав глечик. Він опустив його і, заплющивши очі, втягнув алкоголь через очеретяну трубку. Потім передав трубку Перкенові, відтак Клодові, який узяв її без відрази. Неспокій посилювався блукаючим поглядом Перкена, який намагався розгледіти те, що відбувалося надворі.

— Мене страшенно збиває з пантелику відсутність Грабо. Меойці вважають, що ми зобов'язуємось не втручатись у їхнє життя, а він ні. Я довіряю йому, однак...

— А вони... зобов'язуються чи ні?.. — запитав Клод.

— Ніхто не відмовиться від рисової горілки, але коли їм здасться, що він не зобов'язується, то хто зна!..

Перкен говорив по-тайському — провідник перекладав. Вождь відповів лише однією фразою.

Його відповідь особливо зацікавила чоловіків, які, час од часу чухаючись, завмерли посередині хижі. Клод нарешті побачив їх — завдяки білим плямам на їхніх тілах (це була хвороба шкіри). Всі вони насторожились.

— Він каже, що білого вождя тут немає, — переклав Перкен.

Його погляд знову зупинився на куртці.

— А я переконаний, що він тут!

Клод пригадав гвинтівку і також перевів погляд на куртку. їхні тіні наче роздвоювалися: з одного боку була справжня тінь, з іншого — пил.

— Її давненько не одягали, — сказав він упівголоса, ніби боявся, що його зрозуміють.

Можливо, все дуже швидко припало пилом? Однак підлога та свічники-ідоли були чистими. Малоймовірно, щоб Грабо вдягався тут, як у Бангкоці, проте вже кілька хвилин з голови Клода не виходила фраза, сказана Перкеном на галявині: "Або настільки здичавів..." Чому він ховається, пославши цих людей сторожити нас?

Перкен знову почав розмову з вождем, але цього разу дуже коротку.

— Він каже, що згодний, але це ще нічого не означає. Правду кажучи, я не дуже вірю... Про всяк випадок я сказав, що ми будемо повертатися сюдою і тоді дамо йому гонгів та глечиків, і ще більше термосів. Якщо він захоче нас убити, то зробить це, коли ми повертатимемось... Однак він не вірить мені... Щось тут не так. Треба конче знайти Грабо! В його присутності він не наважиться...

Переговори були закінчені — Перкен устав, минув тінь, ніби боячись наступити на неї, і пішов до драбини. Провідник запровадив їх до порожньої хижі.

Село поволі поверталося до звичного життя: плоти були опущені, чоловіки в пов'язках на стегнах та в голубому лахмітті (це був одяг рабів) метушилися навколо хижі, з якої вони щойно вийшли. Не спускаючи з них погляду, Перкен ішов попереду. Один камбоджієць рушив у їхньому напрямку, ніби навперейми їм. Перкен зупинився, вхопився рукою за ногу, вдаючи, що загнав колючку, і почав розглядати її зблизька. Щоб не впасти, сперся на Ха.

— Коли він підійде до нас, запитайте, в якій хижі перебуває білий. В ЯКІЙ ХИЖІ ПЕРЕБУВАЄ БІЛИЙ. І ні слова більше. Ви зрозуміли?

Бой мовчав. Раб підійшов зовсім близько, і вдруге пояснювати не було часу. Невже пройде мимо? Ні — вони зустрілися лице в лице. Бой щось запитав, а той, втупившись у землю, щось тихо відказав. "Чи він думає, що розмовляє також з рабом?" — Перкен хотів швиденько підійти до Ха і перекласти це, але мало не простягнувся на землі, бо геть чисто забув, що стоїть на одній нозі. Бой побачив його незграбний рух і, хоча був трохи далі, все одно виставив руки, щоб підтримати. Перкен схопився за його руку і запитав: "Ну що?" Ха дивився на нього неспокійним і покірним поглядом тубільця, котрий звик до вибриків білих людей; він дивувався його неприродному, приглушеному голосові, ніби хтось міг почути їх і зрозуміти, хоча на цій витолоченій землі не було нікого, крім раба, що віддалявся, та собаки, який побіг сховатися в тінь.

— Біля бананових дерев.

Зрозуміло — на галявині лише в одному місці росли напівздичавілі бананові дерева, а біля них стояла висока халупа. Заінтригований Клод повернувся назад, бо міг лише догадуватись, що тут відбувається.

— Раб сказав, що він у цій хижі.

— Грабо? Якій саме?

Тримаючи руку біля стегна, Перкен непомітно вказав на неї пальцем.

— Йдемо туди?

— Давайте візьмемося розпрягати своїх буйволів. Потім удамо, що туди ми потрапили випадково… цілком випадково.

Вони підійшли до провідника. Ха почав розпрягати буйволів біля хижі, яку показав раб.

— Досить, Перкене. Ходімо?

— Ходімо.

Вони йшли довкола, ні на мить не зводячи погляду з цієї хижі. Що б там не казали, але козир був у руках Грабо. І треба поговорити з ним — чим швидше, тим краще.

— А якщо все полетить шкереберть? — запитав Клод.

— Тоді я вб'ю його. Це наш єдиний шанс, бо тут, у джунглях, нам буде каюк…

Грабо теж умів стріляти з пістолета з кишені. Вони прийшли — хижа була без вікна із примітивними дверима, які зачинялися без ключа, проте ЗСЕРЕДИНИ був засув. "Певно, тут має бути ще один вхід? — подумав Перкен. За хижою загавкав собака. — Якщо він так гавкатиме, то сюди збіжаться всі жителі". Просунувши руку у двері, він відсунув засув і потяг їх на себе, ті поволі подалися, набряклі від частих злив.

Задзвонив дзвінок. З даху навкіс падала темно-голуба смуга світла, навколо якої, то опускаючись, то піднімаючись, крутилися тіні. Якщо глянути збоку, то було добре видно горизонтальну поперечку, з якої щось звисало і яка оберталася навколо великого цебра… Чим більше вона віддалялася від чіткої проекції отвору, тим ставала розпливчастішою. Нарешті сонячний прямокутник, що впав із дверей, вихопив з темряви весь механізм — то було млинове жорно. Дзвін замовк.

Аби краще роздивитися, Перкен відступив назад у темряву; Клод ішов слідом боком, як краб, бо не міг залишатися на місці й водночас

відірвати погляду від світла, яке проникало в хижу, мов кам'яна брила. Перкен продовжував відступати назад. Це виглядало жахливо. Клод відчував судомні рухи його пальців, які пробували затриматися на чомусь, — заціпеніла людина, котра хитається, як п'яна; Перкен замовк і завмер.

До жорна був прив'язаний бородатий раб. Чи ж білий?

Намагаючись перекричати собачий гавкіт, Перкен гукнув щось так швидко, що Клод навіть не розібрав. Задихаючись, Перкен гукнув ще раз:

— Що з тобою?

Ледве помітний у темряві, раб кинувся вперед, плечі його затремтіли. Дзвінок задзвонив, мов дзвін, лише один раз, але чоловік зупинився.

— Грабо?! — гукнув Перкен.

Його переляканий і питальний голос наштовхнувся на обернуте до них обличчя. Клод намагався побачити очі, але бачив лише бороду та ніс. Чоловік простягнув руку з розчепіреними пальцями, наче хотів щось узяти, проте рука безсило впала на стегно. Він був прив'язаний шкіряними ремінцями. "Сліпий?" — подумав Клод, не в змозі витиснути жодного слова, не говорячи про те, аби запитати щось у Перкена.

Його брудне обличчя було повернуте до них. До них чи до світла? Клод ніяк не міг вловити його погляду, але ж Перкен казав, що Грабо сліпий на одне око.

— Грабо!..

Вони думали, що той знову промовчить, однак…

Якимсь чужим голосом чоловік проказав декілька слів.

— Was?! — гукнув, задихаючись, Перкен.

— Але ж він не говорить по-німецьки!

— Ні, не меойці. Це я… Що таке? Що?!

Раб хотів рушити до них, але за кожним разом ремінці знову повертали його до каменю: то праворуч, то ліворуч.

— О Боже, та обійди ж навколо!

І тут вони відчули: те, чого вони боялись, було недалеким від істини. їх охопив нелюдський страх, який Клод уже звідав біля вогнища. Чоловік зробив два кроки вперед і знову зупинився.

— Таки зрозумів, — пробурмотів Клод.

Незважаючи на дуже тихий голос, бородань

також почув цю фразу:

— Хто ви такі? — нарешті запитав по-французькому.

Німий відчай пройняв Клода — він не знав, як відповісти на це питання: назватися, сказати, що вони французи, білі чи як?

— Банда негідників, — пробурмотів Перкен. У кожному його слові бриніла ненависть. Він підійшов і назвав своє прізвище. Клод виразно бачив, як повіки бороданя напружилися. "Мерщій торкнутися цього чоловіка, щоб він, нарешті, прийшов до тями! — подумав він. — Як

видобути думку з цього безтямного з глибокими зморшками обличчя, оброслого жахливим брудом?"

— Що? Що з тобою?

Проте чоловік повернув обличчя не до Перкена, а до світла. Його щоки перекосило — він хотів щось сказати. Перестрашений Клод сподівався почути хтозна-що!

— Нічого… — почув він нарешті.

Чоловік не був божевільний. Він поволі видавив з себе слово, здавалось, він хотів ще щось сказати, але це не був чоловік, який не пам'ятав чи не хотів відповідати, — це була людина, яка проказала СВОЮ ЖАХЛИВУ ПРАВДУ. Однак (Клоду на пам'ять прийшли слова: "І по всьому…") це був мрець. З цим трупом треба було щось робити, як роблять штучне дихання утопленикові.

Грюкнувши, двері зачинилися, і їх оповила темрява. Клода зараз цікавило лише одне: чи були тут меойці. Збагнувши, що ця темрява буде їм на руку, він кинувся до дверей, ударом відчинив їх і відразу ж обернувся, готовий дати відсіч. Бачачи світло, чоловік, мов підштовхувана ззаду тварина, ступив крок уперед разом зі своїм дзвінком. Просто він реагував на світло і на голоси. Услід за Клодом Перкен вхопив палицю, — жердину із загостреним бамбуковим вістрям, що нагадувала стрілу. Його погляд зупинився на руках чоловіка, що саме обернувся до них. Перкен витяг ніж і почав різати ремінці — лезо насилу тяло грубі, вміло зав'язані вузли, які все гойдалися, а тому він різав чимдалі від рук. Він підійшов ще ближче і перерізав посторонок. Звільнений стояв на місці.

— Ти можеш іти!

Ледь тягнучи ноги, бородань рушив уперед вздовж стіни і мало не впав. Не знати чому, Перкен розвернув його і штовхнув до дверей. Грабо знову зупинився — відчув нарешті своє тіло вільним — і простяг руку вперед: перший осмислений жест сліпого. Перкен поклав руку на поперечку і намацав осточортілий дзвінок, потім перетнув шнурок і жбурнув у напрямку дверей. Почувши його дзенькіт уже на землі, чоловік відкрив од здивування рот, а Перкен дивився йому вслід. Надворі меойці намагалися заглянути всередину хижі. їх було багато: декілька рядів.

— Треба якось вийти звідси! — мовив Клод.

— Спочатку заплющіть очі, бо якщо ви вийдете звідси на яскраве світло і завагаєтесь, то вони миттю нападуть на вас.

"Заплющити очі зараз?" — йому здалося, що він уже ніколи не розплющить їх. Втупившись у землю і примушуючи себе ні в якому разі не зупинятися, Клод кинувся вперед. Всі меойці відступили назад, лише один зостався на місці. "Це, мабуть, господар раба", — подумав Перкен. Він підійшов до нього і вимовив:

— Фья.

Той хитнув плечима і відступив убік.

— Що ви сказали? — запитав Клод.

— Фья, шефе. Це слово завжди вживав перекладач. Можливо, воно означає відступити назад, щоб потім накинутись... Гей, чорт забирай!

Сліпий стояв на порозі хижі — на сонячному світлі він виглядав ще жахніше. Перкен повернувся і взяв його під руку.

— Ведемо його в нашу хижу.

Меойці сунули слідом.

III

У хижі вождя не було нікого, лише біла куртка висіла на стіні. Поодаль, оточивши їх півколом, стояли меойці. Перкен упізнав провідника.

— Де вождь? — запитав.

Меоєць вагався, відповідати йому чи ні, так ніби військові дії вже почалися. Нарешті спромігся вимовити:

— Пішов. Буде ввечері.

— Він бреше? — запитав Клод Перкена.

— Ходімо спочатку в нашу хижу!

Вони взяли Грабо під руки.

— Ні, я не думаю, щоб він брехав. Його насторожили мої запитання про білого чоловіка. Гадаю, він подався, аби покликати на допомогу людей з навколишніх сіл.

— Виходить, це пастка?

— Як бачите, справа ускладнюється.

Вони розмовляли, а поруч стояв з безтямним

виразом Грабо.

— Чи не було б найрозумніше втекти до його приходу?

— Джунглі страшніші, ніж вони.

"Негайно втікати. Покинути харчі та брили.

Але ж без провідника — явна смерть", — гарячково міркував Клод.

Вони прийшли до хижі.

Ха дивився на них з острахом, але майже без здивування.

— Будемо запрягати? — запитав Клод. Перкен, який роздивлявся високу дерев'яну

огорожу, знизав плечима:

— Вони збираються.

Меойці вже не йшли слідом, але до них підходили інші, озброєні. Вже вкотре Клодові здавалось, що він попав у світ комах. Із-за безладно зліплених, мовчазних і ніби щойно покинутих хиж невідомо звідки виходили озброєні меойці й, мов оси, снували стежкою. Арбалети і списи стриміли догори, як вусики. Мовчазні чоловіки все йшли і йшли — чулося тільки шурхотіння їхніх ніг у кущах. Враз несамовито закувікала якась чорна свиня, й тут же все вщухло. І знову — тиша і шурхіт чоловічих ніг.

Усі білі та Ха зайшли до своєї хижі, куди перенесли зброю та набої. Вони бачили лише свої візки з брилами. Як же захищатися в цій відкритій з усіх боків хижі, що стояла на палях? Щоправда, на землі лежав метровий пліт, який можна вмить підняти, але він заступить їх лише наполовину. Коли полетять перші стріли, доведеться лягти. Вони були тут, мов посередині базарного бараку, який стояв серед

величезного прямокутника, а з протилежного боку збиралися воїни; снуючи між хижами та деревами, вони переступали через шматки захисної стіни. Довкруж зависла зловісна тиша.

— Послухай, Грабо, ти добре їх знаєш. Ми в хижі, яка розташована по правий бік від хижі вождя. Здається, вони щось затівають. Що саме? Скажи! Ти зрозумів?

Тиша. Москіт прогудів біля вуха Перкена, і він сердито ляснув себе по щоці.

— Що ще можна зробити? — нарешті обізвався Грабо.

— Ти хочеш залишитися тут?

Він лише заперечливо хитнув головою, погляд був порожній, а рух шиї нагадував рух бика. Та й голос його мало скидався на людський.

— Що можна вдіяти зараз? — перепитав Грабо.

— Зараз, коли ти… коли…

— Зараз, коли всі…

— Якось воно буде, — мовив Перкен.

— А що буде з моїм оком, яке вони віддали своїм поганючим коровам, а ті зжерли його?

Крізь отвір було видно, що списів більшає.

— Хто ще з тобою в хижі? Ти, якийсь молодий чоловік і ще хтось?

— Бой.

— Це все? А вони стоять довкола?

— Мені видно лише майдан.

Двома ударами ножа Перкен поробив у стіні маленькі дірки.

— Ні, вони стоять аж на майдані.

— Зрозуміло... Вночі вони обов'язково підпалять низ... Зі мною було майже те саме...

Тиша. Вістря списів зникли — воїни посідали навпочіпки...

"Що ж робити?" — гарячково думав Клод.

— Ви конче хочете врізати тут дуба?

Цього разу Перкен, в'язень власного світу,

махнув кулаками, яких Грабо, в'язень пітьми, не бачив. Як переконати сліпого? Підбираючи слова, він заплющив очі, але Грабо обізвався сам:

— Якщо ви підстрелите когось, дайте його мені... Прив'язаного...

Клод слідкував за списом, який щойно з'явився, але останнє слово бороданя так уразило його, що він забув про спис. Єство Грабо зараз переповнювала не якась там звіряча, а безтямна, породжена жахливим приниженням жорстокість. Чи не хоче ця душа, яку в хижі-в'язниці ніщо не могло повернути до життя, спізнати ще страшніше падіння? Він уже насолоджувався однією думкою про тортури, а судомно стиснуті, ніби

вістря, пальці, готові були видряпати комусь очі. Зараз його душа билася в пальцях рук, бо обличчя не виражало нічого, щоправда, пальці на ногах теж були напівстиснуті. Відколи вони відчинили хижу-млин, його тіло ожило, заговорило. До того він знав одне: наставити для їжі руку, впрягти у вуздечку спину. Його мова настільки вражала, що Клод на якусь мить забув, що і їх чекають такі ж муки. Проти вогню вони безсилі. Безсилі. Почувся крик павича, який одразу поглинула тиша. Сидячи навпочіпки, меойці, здавалося, дрімали, та їхній пильний зір, мов очі застиглого в небі яструба, бачили все. І так упродовж цілого дня…

— Перкене, ви думаєте: вони нас підпалять?

— Поза всяким сумнівом.

Грабо мовчав.

— Вони чекають вождя або ночі. Або одного й другого… В одному можеш не сумніватися — вони не відступлять.

Спочатку Клод подумав, що Перкен звертається до Грабо на "ти".

— А може, спробуємо, стріляючи зверху, пробитися? Набоїв маємо досить… Я розумію — це один шанс зі ста… Можливо, вони перелякаються і тоді… — мовив Клод.

— Після того, як ми вб'ємо кількох воїнів, решта відійде і чекатиме в засідці. Тоді пропаде всяка надія на переговори. Ніколи нічого не відомо, що вони зроблять… Меойці вважають, що, шукаючи Грабо, ми порушили рисову присягу. Але вони, видно, не так уже і впевнені в цьому…

Побачимо… Зрештою, в джунглях вони ще сильніші, ніж тут.

— Доведеться, звичайно, загинути, але спочатку треба відправити кількох на той світ. Ось двоє показуються в цій дірі… потім четвертий, п'ятий, шостий, восьмий — і кінець. Непогано. А якщо спробувати втекти сюдою? Зрештою, можна забарикадуватися…

— Джунглі!

Клод знову замовк. Перкен прислухався — до них долинув звук казана, який хтось котив.

— Вони не наважаться влаштувати пожежу вдень, — сказав він. — Наш єдиний шанс — це втекти звідси, коли почне сутеніти. Треба скористатися ніччю, перш ніж…

— Як би я хотів убити кількох! Особливо того, який вештається один там, унизу — аж руки сверблять… Ти переконаний, що слід залишити його в спокої? — Клод показав обойму. — Дві кулі я залишу обов'язково…

— Авжеж… — обізвався Грабо.

Лише його голос міг висловити справжню ненависть. Цей чоловік був тут, разом із ними. В ньому відчувалася не лише ненависть, але й упевненість. Приголомшений Клод розглядав його: бліда шкіра довго не бачила сонця, зате у нього плечі борця… Могутня руїна. Він був більш, ніж хоробрий. Азія знищила його так само, як і свої храми… Чоловік, який сам позбавив себе ока і подався сам аж сюди. "Справи завжди можна поправити з допомогою пістолета…" В цю мить страх мучив його так само, як і меойців.

— Боже мій, але ж це неможливо…

— Стерво!

Красномовніше, ніж будь-яка лайка і навіть голос, виснажене обличчя Грабо промовляло: "Неможливо, коли це марна справа, але коли вкрай потрібно, як би там не було, ти мусиш спромогтися. Вистачить одного бажання..." Йшлося про річ, якої йому, Клодові, так бракувало... Він підняв руку і наставив дуло пістолета на свою голову, хоча й розумів безглуздість цього руху, бо знав: якщо він і вистрелить, то спочатку в Грабо, щоб знищити це обличчя, цей згусток ненависті, саму його присутність, щоб прогнати геть цей доказ людської поведінки — як вбивця, який відрубує свій палець, що може його викрити. Відчувши вагу пістолета, рука безвільно впала. Проте почуття безглуздості, ніби морський приплив, відступило назад. На купу сміття насунули лиховісні тіні дерев, настовбурчені ж списи та роги буйвола виглядали зовсім не лиховісно. Але це тривало недовго. Достатньо було, аби один меоєць підвівся; він мало не впав, зачепившись за сусіда, той крикнув, і крик його, приглушений віддаллю, полинув над галявиною, що нагадувала заціпенілу пастку. З протилежного боку меойців ставало все більше: одні сиділи навпочіпки, інші, озброєні списами або арбалетами, ходили, але всі зупинялися край майдану — групувалися тут у зграю, як вовки чи собаки. Здавалось, що якась таємна сила перешкоджала їм іти далі. Тут панував і водночас нічого не важив його величність час. Хвилини стали в'язнями цього звіриного кола, яке видавалося вічним, — ніщо, здавалося, не могло проникнути туди крізь їхні голови, однак існувати тут доводилось від години до години — зблякле небо провіщало вечір і швидку пожежу — для в'язнів це був би кінець. Всі вони були свідомі того, що полон для них — це рабство. Мов загнані в клітку звірі, вони лише кидали вусебіч пильні погляди. Клод навіть не дивився у бінокль, бо відразу натрапляв на їхні жахливо жорстокі очі, які розглядали його здалеку.

Приходили нові воїни. Спершись на арбалети, вони, мов двійники своїх товаришів, ставали з лівого боку вздовж невидимої загадкової лінії.

Стіна хижі ховала їх, тому Перкен поробив у ній діри. Майже навпроти його очей була могила, над якою височіли два великих ідоли —

чоловіка й жінки, а трохи далі стояла хижа. Меойці підходили до цієї хижі, яку вони зайняли, ззаду. За нею лінія меойців зникала, мов у люці, і живий ланцюжок поволі наближався до прихованого, мов осине гніздо, фасаду, що стугонів.

Цей фасад також жив: потайний і непорушний, він ховав чоловіків, які зникали позаду нього, аби в потрібну мить перетворитись на загрозливу лавину.

— Чого вони наближаються? — прошепотів Клод. — Може, хочуть помиритися?

— То їх би не було так багато…

Глянувши у бінокль, Перкен майже відразу

махнув рукою, підкликаючи Клода. Він подав бінокль Клодові.

— Погляньте на хижу.

— Що там?

— Дивіться нижче — біля підлоги.

— Що вас цікавить? Рухомі механізми чи якісь діри?

— Це одне й те ж: механізми — це арбалети, а діри для того, щоб інші могли пройти.

— Ну й що?

— їх більше двадцяти.

— Коли ми почнемо стріляти, то їм не допоможуть ніякі плоти!

— Вони лежать, а тому нам доведеться витратити багато набоїв. Та й буде вже темно. Вони бачитимуть нас, бо наша хижа горітиме, а ми не бачитимемо нічого.

— Тоді навіщо ці пусті балачки? Хіба вони не могли стояти на тому самому місці?

— Вони хочуть узяти нас живими.

Мов загіпнотизований, Клод роздивлявся цю величезну пастку і ліс вигнутих арбалетів, які, скидаючись на нижню щелепу, стирчали, мов зуби. Він почув голос Ха, який щось говорив Перкенові, і той знову взяв бінокль. Клод також втупився поглядом у майдан. Ніби пересаджуючи дерева, меойці нагнулися над землею, інші ступали з великою обережністю: вони згинали ноги і високо підносили їх догори, наче коти. Клод запитально глянув на Перкена.

— Вони застромлюють шпичаки.

Виходить, вони все-таки чекали ночі і готувались до нападу. І хто зна, що вони ще робили за хижею та за лінією, де аж роїлося від зігнутих тіл?

Перешкодити меойцям підпалити хижу? Про це не могло навіть бути мови. Коли займеться вогонь, вони зможуть кинутись уперед — просто на арбалети — або вправо, де їх чекали шпичаки. Але як минути палі та джунглі… Залишалося одне: вбити щонайбільше меойців. О, як шкварчали п'явки, скорчуючись на сірниковому вогні!

Залишилось тільки спробувати те, що радив Перкен: втекти за якусь мить до пожежі. Затаїтися в джунглях… Але якими будуть їхні шанси, якщо взяти до уваги шпичаки?

Клод кинув погляд на візки.

Візки — каміння.

Почати все спочатку…

Вийти звідси або загинути. Лише не потрапити в полон…

— Що вони ще застромлюють?

Меойці знову зарухалися — їхні списи заворушилися.

— Нічого вони не застромлюють — повернувся їхній вождь.

Перкен подав бінокль Клодові. Метушня меойців була зовсім не випадкова, ніщо не могло відволікти їх од кінцевої мети. Надзвичайна напруга, ворожа атмосфера, а також усі ці жести, спрямовані в їхній бік, ніби сконцентрувалися в одній душі; мов невидимі пута з'єднували тих, хто чатував у засідці, та загнаних у безвихідь людей. І раптом у хижі щось ніби з'єдналося з цією розлюченою душею — Перкен. Він завмер, ніби на знімку: безтямний погляд, розкритий рот, змарніле обличчя. Всередині хижі не було нічого людського: Ха чекав, зігнувшись по-звірячому у своєму кутку; Грабо і далі мовчав серед тих радше диких морд (цей садистський інстинкт — виразний і звірячий, мов череп буйвола), мовчав і заціпенілий Перкен. Страх людини, прибитої самотністю, наскрізь пройняв Клода; це був страх людини, яка потрапила до божевільних, що ось-ось зірвуться з місця. Не наважуючись щось сказати, він торкнув Перкена за плече. Той, навіть не глянувши на Клода, відійшов убік, потім ступив два кроки вперед і зупинився навпроти отвору, куди могла влетіти стріла.

— Обережно!

Та Перкен не слухав. Зараз його доволі довге життя обірветься в калюжі гарячої крові або ж стане жертвою хоробрості, яка, мов проказа, заразила Грабо; все здавалося безсилим перед джунглями. Він дивився на сліпого Грабо, який, схиливши голову на груди так, що волосся закривало обличчя, ходив поволі по колу, ніби навколо млинових жорен; він виставив плече вперед — немов знову хотів повернутися в рабство. Перкенові не давало спокою його обличчя, можливо, таке саме обличчя з навіки опущеними повіками буде завтра у нього... Але ж можна боронитися. Вбивати зрештою! Втекти в буйно-зелені джунглі, де з-за дерев і кущів можна стріляти, а пізніше вмерти з голоду. Він знав, яким жахливим є божевілля від голоду, та все одно це було ніщо порівняно з рабством у селі, коли ти прив'язаний путами до каменю. В джунглях принаймні можна з собою покінчити без мук.

Ці насторожені обличчя страшенно гнітили свідомість — вони красномовно свідчили про приниження людини, яку доля загнала в безвихідь. Розлючений кружлянням Грабо — той безперестану ходив колом по хижі, мов навколо праху власної хоробрості, Перкен відчув, як у ньому, ніби сексуальне збудження, наростає жага боротьби. Блискавкою майнула шалена думка: з гордо піднятою головою піти на пекельні муки — хай будуть поламані й вивернуті руки-ноги, відкинута назад безвільна голова, понівечене тіло, і шалене бажання, щоб усе це існувало лише для того, щоб людина врешт-решт змогла начхати на тортури, на сумління і на будь-який прояв волі, хоча б і самому довелося кричати від болю. Він був такий збуджений, захотілося поставити на карту щось більше, ніж смерть, яка стала своєрідним реваншем перед світом та звільненням од усього людського... Він відчував, ніби бореться з притягуючою нерозважністю. "Жодна людина не встоїть перед тортурами", — майнула думка, проте вона, як сказана вголос фраза, супроводжувалась якимись дивними звуками — то він цокотів зубами. Перкен стрибнув на огорожу, якусь мить завагався, упав, знову підвівся і підняв руку з пістолетом, який він тримав за дуло догори.

"Невже він збожеволів?" — затамувавши подих, Клод вів дуло свого пістолета слідом за напруженим Перкеном, який крок за кроком ішов до

меойців. На галявину по діагоналі падали довгі тіні — останньою впала тінь від пістолета. Перкен не помічав нічого. Його нога стала на низький чагарник — він зробив знак рукою, мовляв, чи можна відійти вбік, бо йшов він не по стежці, й рушив далі; раптом він припав на одне коліно й одразу підвівся, напружившись, продовжуючи стискати пістолет. Рослини кололи так боляче, що на якусь мить Перкен усвідомив, хто був перед ним, — вождь уперто показував рукою на землю. Слід було покласти пістолет, який він тримав у витягнутій догори руці. Нарешті він зігнув руку, переклав зброю в іншу руку, ніби мав намір відстібнути її. Проте це не було вагання — він просто не міг рухатися. Та ось він різко нагнувся і розчепірив пальці — пістолет упав не землю.

Перкен ступив ще кілька кроків. Ніколи в житті він не ходив так — не згинаючи колін. Ноги не підкорялися свідомості — якби не сила волі, то можна було б подумати, що то якась інша невідома сила штовхає його, мов загіпнотизованого звіра, до мук. Кожен крок задерев'янілих ніг відлунював у попереку і в шиї, кожна невидима стеблина, на яку ступала його нога, прив'язувала до землі та зміцнювала витривалість його тіла, яке нахилялося то в один, то в другий бік. Що ближче підходив Перкен до меойців, то більше вони нахиляли в його бік свої списи, що тьмяно виблискували в останніх променях згасаючого сонця. Раптом він згадав, що вони не лише виколюють очі рабам, але й каструють їх.

Від цієї думки він знову завмер на місці, не в змозі пересилити власну плоть і все те, що може збунтуватися проти людини. Ні, то не був страх, бо він знав, що все одно вперто йтиме вперед, як бик. Доля може позбавити не лише хоробрості — Грабо був, безперечно, подвійним трупом. Лише борода… Чомусь йому закортіло обернутися, аби глянути на Грабо, проте він бачив тільки пістолет.

Зброя лежала зовсім близько біля стежки — майже в центрі глиняного прямокутника, і здавалося, що трава навколо неї вигоріла. Вона могла вбити семеро цих ненависних людей. Вона була найкращим

захистом. Вона жила. В червонуватому промінні призахідного сонця на якусь мить зблиснули вигнуті арбалети.

Після вирваних очей і кастрації його чекає, безумовно, жахливе животіння… І безкрає, мов джунглі за цією галявиною, божевілля… Однак розуму він ще не втратив. Перкена пройняло відчайдушно-трагічне радісне збудження. Він і далі впився очима в землю, розглядаючи свої зірвані гетри, перекручені шкіряні шнурівки і чомусь бачив давній образ вождя-варвара, який, подібно до нього, потрапив у полон; запханий живцем у бочку з гадюками, умираючи, він горланив військову пісню; його підняті догори кулаки чимось нагадували порвані вузли… Страх і рішучість заполонили Перкена. Він підкинув пістолет ногою, який, дзенькнувши й перекрутившись у повітрі, впав трохи далі, і знову рушив у напрямку меойців.

Клод затамував подих і не відривав очей від бінокля. Стрілятимуть меойці чи ні? Він спробував також розгледіти їх у бінокль, але треба було зачекати, щоб очі звикли до нової віддалі, тому він одразу перевів бінокль знову на Перкена, який саме рушив уперед — із безсило звисаючими руками, задерев'янілими ногами та вигнутою, мов у корабельного стрільця, шиєю. Коли Перкен обернувся, Клод на мить побачив його обличчя; він помітив лише відкритий рот, але по напруженому тілу та плечах, які невблаганно віддалялися з кожним кроком, відчув його пильний погляд. Бінокль не бачив нічого, окрім цієї людини. Зображення попливло в лівий бік — Клод знову навів скельця на те саме місце, але Перкена вже там не було. Нарешті він побачив його досить далеко — той якраз стояв на довгій сонячній доріжці.

На якусь мить лінія меойців, до якої прямував Перкен, видалася йому зовсім не щільною. Він чітко бачив лише їхні голови, бо низ уже оповив туман. Останній відблиск сонця тремтів на рухомих речах, мов свідок людської розпуки. Його змокріла порожня рука, така ж легка, як рука хворого — стиснулася, наче шукала зброю. Раптом погляд Перкена впав на верхівки дерев, де довгими смугами багряніли останні сонячні промені, а на землі вони лише мерехтіли. Його заполонило шалене

почуття волі, яку він незабаром утратить. Перебуваючи на краю жахливої метаморфози, що не давала йому спокою, Перкен уп'явся пальцями у власні стегна; очі його переставали сприймати довколишню дійсність, а шкіра стала єдиним оголеним нервом. Серед цієї агонізуючої свободи його підбурювала несамовита сила волі, але чи та сила встоїть перед неминучою смертю? Він занурювався в саму смерть. Його погляд втупився в горизонтальний промінь, який щораз довшав, а лиховісних тіней навколо нього ставало все менше — вони потрапляли в засідку всепоглинаючої пітьми. Раптом червоний відблиск витягнувся, мов тінь, — і день згас; за якусь мить на галявину спаде раптова тропічна ніч. Обриси меойців стали нечіткими, лише списи ще виразно чорніли на тлі згаслого неба. Перкен опинився віч-на-віч зі сповненими ненависті людьми та їхніми списами. Хитаючись, мов п'яний, він раптом почув власний крик і відчув, що його схопили. Але ні — страх минув, проте біль не минав… У лице йому вдарив запах трави, і він зрозумів, що, наступивши ногою на стрілу, всім тілом упав на решту стріл. З покаліченої руки текла кров. Перкен підвівся, але спочатку мусив спертися на руки, бо коліно все-таки поранив добряче. Меойці ледь ворухнулися, хоча були зовсім близько… Може, вони хотіли накинутись на нього, але щось їх зупинило? У напівтемряві він добре бачив лише білки їхніх очей, які безперестанку поверталися в його бік. Як близько вони стояли, так близько!.. Майже на віддалі списа. Ногу пройняв гострий біль, але Перкен не звертав на нього уваги, бо виходив на майдан. Меойці тримали списи обома руками перед своїми грудьми так, ніби до них наближалися дикі звірі. У кишені він завжди носив маленький браунінг. Вистрелити у вождя просто з кишені? А потім? Він не міг ступити на поранену ногу, яка безвільно звисала, а тому переніс вагу свого тіла на іншу ногу. Коліно розривав гострий біль. Він поволі й обережно підносив її через рівні проміжки, та з кожним рухом у скронях глухо стугоніла кров. Навколо Перкена почувся шум — він зреагував на нього так само, як на біль. Позаду нього меойці замкнули коло, щоб відрізати його від Клода. Але, мабуть, вони не для цього дали йому можливість прийти аж сюди?

IV

Перкен стояв перед меойцями. Вождь, не спускаючи з нього очей з тремтливими повіками, які нагадували крильця метелика, стежив за кожним його рухом. Права рука Перкена, готова вистрелити, продовжувала стискати маленький браунінг; якийсь рефлекс примушував його тримати руку в кишені, ніби вона зменшувала вагу пораненої ноги. Він простягнув ліву руку до провідника, що стояв біля вождя. Той виставив навпроти цієї руки свою криву шаблю, хоча розумів, що жест був мирний; шабля майже торкнулася руки, з якої зовсім нечутно скапувала кров, потім опустилася знову.

— Чи знаєте ви, що цей чоловік коштує сто глечиків?! — гукнув Перкен.

Провідник не перекладав. Безпомічність приголомшила Перкена. Йому хотілося схопити цю тварюку за шию, добре трусонути і таки змусити заговорити!

— Та перекладай же!

Утягнувши голову в плечі, провідник розглядав його так, ніби цих слів боявся більше, ніж битви. Перкен здогадався, що провідник не зрозумів, бо він надто швидко вимовив ці слова.

Намагаючись говорити повільно, він повторив:

— Скажи вождеві…

Перкен чітко вимовляв слова, однак його дратувало прискорене дихання, котре карбувало склади. Він упився поглядом в очі провідникові, проте, почуваючи себе незручно під поглядом тубільця, спробував передбачити ситуацію. Меоєць злегка нагнувся до плеча вождя — збирався, мабуть, перекладати.

— …Сліпий білий чоловік коштує…

Чи розумів він, що зараз вирішується його, Перкенова, доля? Його життя враз зупинилося перед цими вкритими екземою ногами, перед огидною і закривавленою пов'язкою на стегнах, перед цими людьми, які, подібно до звірів у джунглях, здатні лише на пастки та хитрощі. Він цілковито залежав од цієї істоти, від її прихованих думок. В її голові зараз щось тяжко ворушилось, ніби личинки, які повилазили з яєчок, відкладених мухою в мозку. У нього ще ніколи не було такого величезного бажання вбити когось.

— ...Коштує більше ста глечиків...

Нарешті той переклав! Старий вождь навіть

не ворухнувся. Всі завмерли, здавалось, одна ніч не стоїть на місці, а здіймається десь у небо. Як

і під час ранкового ритуалу, життя цього шматка землі, відрізаного від навколишнього світу, зосередилось у мовчазній темряві навколо вождя. Крик жодного звіра не чувся тут — все обступили зелені шати, які, здавалось, простягалися від цього напруженого спокою аж до краю землі. Дарма Перкен сподівався вловити хоч якийсь жест. Вождь підійшов до перекладача і щось сказав — той одразу переклав:

— Більше ста?

— Так, більше.

Без упину щось жуючи, як кролик, вождь міркував. Він підняв голову, бо до них долинув крик:

— Перкене!

Не бачачи товариша, Клод почав гукати. За кілька хвилин настане ніч, і якщо вони не використають свій останній шанс — не домовляться про обмін, їх чекає кінець…

— Ходи сюди! — щосили гукнув Перкен. Вождь, не перестаючи рухати яснами, підозріло дивився на нього серед знову запалої загрозливої тиші.

— Я покличу його, — сказав Перкен перекладачеві.

— Але без зброї! — наказав вождь.

— Візьми лише малий браунінг! — гукнув Перкен по-французькому.

Боротьба тривала.

У сірих сутінках, де губився людський голос, з'явилось світле коло — то Клод засвітив свій електричний ліхтар. Сам він був непомітний і ступав нечутно, тільки коло, роблячи зигзаги, поволі наближалось, тільки кров глухо стугоніла у скронях Перкена. Коло повільно пливло над стежкою, але раптом піднялося догори й на якусь мить вихопило з темряви білі зуби та нахилені до Перкена тулуби, потім знову опустилося вниз.

Перкена мучив біль, і він не без труднощів сів на землю — сіпати стало рідше. Ліхтар був уже зовсім близько. Ступаючи по листі, Клод підійшов до Перкена, — той лежав, простягнувши ноги. Перед очима — лише темна маса джунглів, у якій розчинялося все довкола, і лінія списів. Слова долинали до нього, мов звуки приглушеної розмови.

— Ти поранений? — запитав Клод.

— Ні. Вірніше, так, але не дуже серйозно. Сядь біля мене і погаси ліхтар.

Меойці готували велике багаття.

Перкен коротко розповів про все.

— Ти запропонував більше ста глечиків… А скільки є воїнів?

— Сотня або дві.

— Вони щось говорять… Як ти гадаєш, що вони кажуть?

Слова й справді долинали до них, але стали гортаннішими. З-поміж усіх виділялося два голоси — один належав вождеві.

— На мою думку, це розмовляють вождь і хазяїн Грабо.

— Кого захищає вождь? Ціле село?

— Звичайно.

— А якщо запропонувати глечик для кожного воїна і п'ять або десять для всього села?

Перкен, не задумуючись, сказав це перекладачеві. Щойно той переклав, як у темряві почувся жахливий гомін: кожен починав розмовляти спокійно, а потім торохтів, мов навіжений. На тлі всіяного зірками неба хиталися списи. Але ось зорі стали невидимі — зашипівши, спалахнуло полум'я вогнища. Воно здійнялося високо догори і вихопило з темряви голови перших рядів, — віддалені постаті поглинала темрява. Майже всі воїни були тут. Вони мало не збожеволіли від почутого, бо зовсім несподівано білі вислизнули з їхніх рук. Кожен чимраз голосніше щось балакав до самого себе і навіть хитав головою, хоча руки й залишалися непорушними. Час од часу вогонь, розгоряючись, приглушував їхню мову і ніби карбував обличчя старих селян із

застиглими поглядами, фарбуючи їх у червоний колір. Базікання чулося лише скраю живого кола, бо всередині панувала тиша; старі воїни з довгими, як у мавп, руками посідали навпочіпки довкола вождя і по черзі щось говорили. Занепокоєний Клод пильно слідкував за їхніми обличчями, намагаючись хоч щось зрозуміти, але вони були такими ж загадковими, як і мова, якою вони розмовляли.

Перекладач підійшов до Перкена.

— Один із вас піде, інший чекатиме його повернення…

— Ні.

— Один може померти по дорозі — тоді не вийде обміну, — додав Клод.

Меоєць повернувся до своїх, зачепивши поранену ногу Перкена, який мало не закричав…

І знову безконечні розмови.

— У крайньому випадку… — почав Клод.

— Ні, я знаю тубільців: якщо вони так вирішили, то старійшини все одно не підуть проти волі села. Зараз головне — виграти час, а вдень я придумаю ще щось…

Раптом белькотіння припинилося. Всі дивилися на гурт старців. Як тільки голови воїнів поверталися в їхній бік, вони замовкали.

— У жодному з племен людина не має окремого глечика! — крикнув Перкен по-тайському.

Меоєць переклав, але вождь мовчав. Ніхто не рухався, залягло важке чекання — вороже, як кола на воді. Воїни пильно стежили за вождем.

Перкен хотів підвестися, але подумав, що це забере у нього багато сил і він не зможе гукнути дуже голосно. Тож він додав:

— Ми будемо без охорони! Глечики…

Перекладач, якого всі меойці супроводжували поглядом, наблизився до нього.

— …Глечики будуть у візках. Без охорони, — після кожної фрази він зупинявся, щоб перекладач міг одразу перекласти. — Лише троє нас. Обмін зробимо, де ви захочете.

Клод звик, що білі люди висловлюють згоду киванням голови. Ці застиглі, повернуті до них обличчя приголомшили його своєю нерухомістю. "Адже вони повинні тішитись, що кожний матиме власний глечик, — пробурмотів він. — Вони все ще не можуть усвідомити…"

Що ж відбувалося? Меойці чомусь підводилися. Спиралися рукою об землю, потім уставали і йшли до хижі, з якої прийшли білі; їхні тіні рухались попереду. Троє, четверо… Вони злилися з деревами — на тлі зоряного неба виднілася лише верхня частина списів… Решта чекала з таким напруженням, що воно аж передалося білим. Над хвилястою смугою дерев Клод побачив: списи рухаються у зворотному напрямку. До них долинули крики — їм відповіли радісні вигуки. Вістря списів на якусь мить показалися на тлі дуже яскравої зірки, потім зникли; чоловіки в супроводі власних тіней, які губилися в темряві, з'явилися перед вогнищем. Перкен упізнав серед них господаря Грабо — той хотів пересвідчитися, чи раб на місці, чи, бува, не втік. Грабо, якого підтримували під руки двоє воїнів, хотів повернутися назад у хижу. Всі троє щось кричали, але Перкен нічого не розумів. Нарешті вони посідали

навпочіпки і знову почалася нудна балаканина; атмосфера безглуздої сільської суперечки трохи притлумлювала жорстокість.

— І довго так триватиме? — запитав Клод.

— Аж поки вони погасять вогнища, тобто до ранку, бо ранок — найсприятливіша пора для прийняття рішень.

Трохи розслабившись, Перкен заглибився в думки. Навряд чи він уже усвідомлював, що врятував своє життя, адже ще зовсім недавно він боявся тортур, падіння, був сам не свій — отож власне життя видавалося йому вельми туманним. Що чекало його серед цього то наростаючого, то затихаючого гомону, серед цього дикого збіговиська божевільних, серед безжальних джунглів і серед ночі? Ненависть до людей, ненависть до життя, ненависть до всіх тих сил, у полоні в яких він зараз перебував, перемішуючись із лихоманкою, переповнювала все його єство. Він перестав почувати себе в'язнем, сіпаючий біль і лихоманка докучали йому дужче, ніж нав'язливі спогади. Його лихоманило, те, що долинало від людської юрби, сприймалося важко. Меойці не рухалися. Відблиски вогню ковзали по застромлених у землю списах, по лисніючих од поту руках. Тільки-но вогнище трохи загасало, пітьма враз, мов прибій, знову насувала на них, вихоплюючи з темряви лише сяк-так застромлені списи. Через високу температуру ніч видалась йому вічністю. Вона здіймалася вгору над цим диким проклятим місцем, що його заховала від оточуючого світу, як і джунглі, які маскували храми.

Нарешті почало світати.

Грудка землі погасила останній язичок полум'я. Перекладач присів біля Перкена.

— Виберіть місце і день.

— А клятва?

— Клянемось.

Він голосно переказав зміст розмови.

Меойці поволі зводилися, зігнані зі своїх місць холодним білим світанком. Суцільний гурт з настанням ранку потроху розпадався. Кілька з них справляли нужду.

— Перкене, ти віриш клятві?

— Зачекай. Спочатку треба взяти набої, які лежать у старій кобурі — в першому візку під курткою… і ще мій кольт…

— Де він?

— Я не знаю… Десь між оцим місцем і хижею…

На щастя, він лежав на клаптику голої землі і Клод одразу знайшов його. Щойно він підняв зброю — доказ миру, — як з їхньої хижі вийшов одягнений Ха. Вони обоє пішли до візків. Ха вийняв кобуру і повернувся до Перкена.

— Як Грабо? — запитав той.

Бой розвів руками.

— Зараз спить…

Старці сиділи навпочіпки під черепом буйвола. Раб приніс їм глечики з трунком. Перкен підвівся і сперся на Клода, який занепокоєно розглядав його впалі і неголені щоки. Перкен зціпив зуби, щоб не

скривитися від болю. Нахиливши бамбукову трубку, вождь пив. Перкен устав — всі глянули на нього.

— Що з тобою? — запитав Клод.

— Зачекай...

Це що — порушення клятви? Меойці нетерпляче чекали знаку вождя. Перкен підняв ліву руку, витяг кольт з кобури, сказав перекладачеві: "Дивіться на череп" і прицілився. Мушка тремтіла — давалися взнаки рана й лихоманка... Заважала й нічна роса... Пістолет був змащений... Всі вп'ялися очима у відполірований сонцем і мурахами череп. Перкен вистрелив — між рогами з'явилася кривава пляма, яка щораз більшала; витягнувшись, вона цівкою поповзла вниз і почала скапувати з носа. Вождь з острахом простягнув руку — червона крапля на якусь мить завмерла, потім упала на палець. Він одразу злизав її і сказав фразу, від котрої занепокоєні тубільці втупились у землю.

— Людська кров? — запитав перекладач.

— Так...

Клод сподівався, що Перкен пояснить, але він лише дивився на меойців. Якісь пониклі й напружені водночас, вони підходили все ближче; кидаючи погляд на череп, крадькома знову опускали очі. І були дуже занепокоєні. А пляма збільшувалась. Верхній її край засох, нижній, ще мокрий, криво сунувся вниз. Ця жива пляма з краями-лапами скидалася на величезну живу комаху і здавалася тавром на голубуватій кості буйволячого черепа.

Рукою, яку вождь підставив під скапуючі краплини крові, показав на бамбукову трубку — Перкен приклався до неї. Клод сподівався якогось раптового поклоніння. "Вони дуже природно сприймають надприродне, — мовив Перкен. — Вони дивляться на мене так, як білі на людину, що

має якусь незвичайну рушницю. І так само бояться мене. Єдине, в чому ми можемо не сумніватися, — рисова клятва буде. — Клод також приклався до трубки. — А що все це означає? Замість кулі я набрав у гільзу своєї крові".

Вождь підвівся. Ха пішов запрягати буйволів, а Перкен і Клод повернулися в хижу, де вони залишили Грабо. Той, простягнувши руки, лежав у кутку. Спав. Перкен розбудив його і розповів про угоду з меойцями. Грабо сів, але чомусь мовчав.

— Я переконаний, що зараз вони не порушать рисову клятву, — мовив Перкен.

Грабо мовчки розтулив кулак. Клод відвів погляд убік — разом із візками наближалися Ха та їхній останній провідник. Ха, як завжди, швидко запряг буйволів. Такий перебіг подій та нічна трагедія приголомшили Клода, мов усвідомлення власної нікчемності. Під жердиною не було вже нікого, тільки скраю вищербленого черепа на сонці застигла крапля крові.

V

Провідник показав списом на таїландське село, яке виднілося на тлі джунглів метрів за триста внизу: кілька банановых дерев і солом'яні хижі, які завжди нагадували дерев'яних звірів. Аж до самого обрію тягнулися майже паралельні лінії пагорбів. Це був Таїланд. Провідник устромив у землю свій спис, щоб показати місце обміну.

— Добре місце, — мовив Клод. — Звідси добре видно всі стежки, які ведуть сюди.

Перкен, який лежав на опущеному дахові візка, наче на ношах, підвівся.

— Дурень нещасний. Якщо Таїланд захоче втрутитися, він це зробить і після обміну. Адже не так важко виявити сліди візків, які везуть глечики. Той, хто розвідає дорогу, потім приведе загін…

Меоєць далі тримав свій спис. Переконавшись, що білі нарешті зрозуміли його, він обернувся, поволі рушив назад, а потім побіг, мов переслідуваний звір. Вони вже не чули його ходи, але відчували його недалеку присутність. Він повернувся до свого дикого життя так, як шлюпка повертається до корабля.

Вони зосталися самі зі своїми візками, зі своїм камінням посеред цієї стежки, яка вела тільки в село. Під палючим сонцем виблискували солом'яні дахи тубільських хиж.

Кілька жителів села розмовляли по-тайському. Перкен вибрав погоничів, і вони рушили далі, минаючи, як і в Камбоджі, села тубільців. Просувалися вони швидше, та з кожним днем нога Перкена розпухала сильніше, а коліно ставало червонішим. Він майже нічого не їв і вставав тільки при невідкладній потребі. На вечір температура підвищувалась. Нарешті перед ними виринули високі дзвіниці білої пагоди, цілком голубі у промінні яскравого тропічного сонця. То було перше велике таїландське містечко. Щойно вони поселилися в бунгало, як Ха відразу дізнався, що тут є молодий місцевий лікар, який навчається в Сінгапурі, а на канікулах живе в Бангкоці. Ще є проїздом лікар-англієць — пробуде тут два дні. "Зараз він обідає в китайця…" — мовив Ха. Клод побіг у китайський ресторан. В очі кинулись облізлі, зроблені з мат стіни з понаклеюваними великими рекламами сигарет, пляшки із содовою водою, зеленкуваті келихи. Спиною до нього сидів сивий чоловік, одягнений у білу полотняну сорочку.

— Ви — лікар?

Тримаючи паличками молоду квасолю, чоловік поволі обернувся. Його обличчя було майже таке ж біле, як і волосся. Якимсь вимученим й водночас покірним поглядом він глянув на Клода.

— Що сталося?

— Наша людина серйозно поранена. Рана загноїлася.

Літній чоловік нехотя знизав плечима і продовжував їсти. Через хвилину Клод відважився покласти на стіл руки. Лікар підвів на нього очі ще раз.

— Може, ви дасте мені доїсти?

Клод завагався. "Дати йому пару ляпасів?" — подумав. Але ж це був єдиний лікар-європеєць. Він сів за сусідній столик — якраз між чоловіком і дверима.

Нарешті лікар підвівся.

— Де ви його поклали? — А голос та обличчя промовляли: "Яку ви ще зробили дурницю?"

— В бунгало.

— Ходімо.

Вони йшли під нещадно спекотним сонцем, від якого ніде не сховатися…

Англієць зайшов у кімнату, сів на ліжку й розкрив свій ніж, аби розрізати холошу штанів, але нога вже так розпухла, що Перкен сам розрізав. Лікар безжально різав тканину з другого боку, проте, мацаючи,

його пальці рухалися зовсім інакше — по-делікатному. Велика зморшкувата чорна рана, здавалось, не має нічого спільного зі страшенно розпухлим червоним коліном.

— Ви не можете зігнути ногу, так?

— Ні.

— Стріла з арбалета?

— Ні, я впав на бойову стрілу.

— Скільки минуло часу?

— П'ять днів.

— Кепсько…

— Стієнги ніколи не змащують вістря отрутою.

— Якби вістря мало отруту, ви померли б за годину. Але людина сама себе заражає. Для цього тубільці й придумали їх.

— Я намастив йодом… щоправда, не зразу…

— Для такої глибокої рани це все одно нічого не дало б.

Він делікатно мацав набрякле коліно.

— Затвердіння… Колінна чашечка рухається… Дайте термометр — тридцять вісім і вісім… Увечері температура, звичайно, підвищується. Ви майже нічого не їсте?

— Ні.

— Аж від стієнгів!..

Він знову знизав плечима, ніби замислився, потім, знову глянувши на Перкена, злісно запитав:

— Ви не можете триматися спокійно?

Перкен питально глянув на його бліде обличчя.

— Коли опіоман каже мені про спокій, то я завжди кажу йому прилягти. Якщо прийшла пора потягти люльку, йдіть закуріть і приходьте знову. Так буде краще.

— Я вас не питав...

— Ви чули про Перкена?

— Ну то й що?

— Це я. Так що майте це на увазі.

— Подумати, людина ще може мати спокій...

Він знову нагнувся над раною, розмірковуючи над чимось. "Дурниця, — пробурмотів він. — Дурниця..." Ледь помітна гидлива посмішка заграла на його опущених у кутках вустах. Зникнувши, посмішка з'явилася знову.

— Ви справді Перкен?

— Ні, я перський шах!

— Ви, мабуть, гадаєте, що робите в цій країні надзвичайно велику справу і замість того, щоб спокійно сидіти на одному місці, вештаєтесь, де треба й не треба.

— Чи ж я вас питаю, що мені краще робити?

Посмішка знову зникла.

— Отже, пане Перкен, слухайте уважно. У вас гнійний артрит. Не далі як за п'ятнадцять днів ви здохнете, мов худобина. І тут нічим не зарадиш. Ви розумієте? Нічим.

Першою думкою Перкена було відлупцювати його, але в голосі лікаря скорше відчувався жаль, аніж ворожість, тому він навіть не ворухнувся. Перкен, однак, відчув у ньому нехіть старого наркомана до активної діяльності…

— Треба, певно, пошукати серйознішого лікаря, — обізвався Клод.

— Ви не вірите мені?

Перкен замислився, потім проказав:

— Я ще не бачив його, а вже відчував, що буде саме так. Між смертю і мною існує давній зв'язок…

— Не розказуйте байок!

— …А собі я вірю.

— Ви маєте рацію, бо вам більш нічого не залишається. Нічого. Закуріть собі — і ви матимете спокій, і ні про що не будете думати.

Опіум якраз дуже доречний… Коли біль стане особливо нестерпним, зробіть собі укол… Я вам дам шприц. Ви не наркоман?

— Ні.

— От і добре. Якщо ж вам заманеться покласти край усьому, дозу треба збільшити втроє… Я залишу шприц боєві.

— Я вже не раз був поранений бойовими стрілами…

— Але не в коліно… Мікробні токсини, які накопичуються всередині, поволі отруюють вас.

Є лише один вихід — ампутувати ногу. Проте ви не встигнете добратися до міста, де б вам це зробили. Зробіть собі укол і думайте про щось інше! От і все.

— А хірургічне втручання?

— Воно нічого не дасть, бо інфекція проникла надто глибоко — аж до кістки. Зрештою, ви ще можете розшукати таїландця, як вам радить цей молодик. Але попереджаю вас, що він не має ніякого клінічного досвіду. Крім того, він тубілець… Хоча, як ви вважаєте, ми повинні віддавати перевагу тим людям…

— Особливо зараз.

Перш ніж переступити поріг, лікар, біля якого стояв Ха, обернувся і ще раз глянув на Перкена й на Клода.

— А з вами все гаразд?

— Так, — відповів Клод.

— Бо поки я тут…

Проте його погляд втупився саме в Перкена; по ньому, мов по зображенню в запітнілому дзеркалі, можна було відгадати його думки. Нарешті він вийшов.

— На жаль, пара ляпасів все одно нічого не дасть, — мовив Клод. — Рідкісний тип. Я йду шукати таїландця.

— І то негайно. Білому лікареві тут і слід бути рідкісним типом… Ха, розшукай начальника пошти і дай йому ось це, — він простягнув таїландську монету, де його прізвище було викарбуване латинськими літерами. — Скажи йому — від Перкена. І знайди мені жінок на цю ніч.

Коли Клод повернувся від місцевого лікаря, начальник пошти був уже тут. Перкен розмовляв з ним по-тайському — той слухав, коротко відповідав і щось записував. Перкен продиктував йому кільканадцять фраз.

— Що буде з Грабо? — запитав Клод, коли офіцер пішов.

— Він залишиться з нами. Цей тип, як і я, вважає, що уряд скористається нагодою, аби послати каральний загін до цих бунтарів — вони ж катували білу людину. Французи тут нічого не зроблять, хоча й котрогось дня вони б теж могли знайти подібну нагоду. Люди, які отримали концесію на будівництво залізниці, дуже зацікавлені у військовій окупації… Він узяв текст моєї телеграми — сьогодні ввечері ми матимемо відповідь. Якщо каральний загін спочатку нападе на село, то паніка охопить всю область…

Крізь вікно, яке замість шибок закривала трохи припіднята мата, Клод дивився на дорогу. Нікого. "Коли прийде той таїландець?" — думав він. Верхівки пальм тягнулися вгору — до блакитного розпеченого неба; сонце з такою силою пекло землю, що, здавалося, життя завмерло. Це

не були джунглі, здавалося, сонце прагнуло спопелити землю і людей, довівши таким чином свою всесильність. Спека паралізувала волю, сподівання — все. Проникаючи разом із тишею в кімнату, спека блукала над поснулими тваринами, над чоловіками, вкупі зі ще однією незримою силою — смертю. У розмові з англійцем Перкенові хотілося більше відповідати, ніж розуміти; він намагався чимсь зайнятися, аби прогнати набридливу думку, яка не давала йому спокою.

Спокійний вердикт лікаря не налякав його, навіть власні відчуття, які він пробував оцінити тверезо, не могли його переконати; він уже звик до ран і лихоманки, пульсуючий біль, що викручував коліно, були відомі йому. А от загноєна рана завдавала йому жахливих страждань. Від найменшого дотику до набряклої ноги здригалася вся його плоть. Що ж до зараження крові — діагноз того англійського лікаря — воно не завдавало йому болю. Кажуть, тут є таїландський лікар, може, він і врятує йому життя.

Тільки-но лікар увійшов, усі Перкенові надії на життя щезли, наче рожевий сон після пробудження. Він з професійною байдужістю зруйнував захисний мур сподівань. Перкен раптом відчув себе відрізаним од власного тіла, яке щосили тягло його до смерті. Лікар розмотав пов'язку і, присівши по-таїландському навпочіпки край ліжка, взявся розглядати рану. Перкен перерахував симптоми, які вже чув од англійця. Таїландець мовчав, лише дуже спритно обмацав ногу. Перкен нетерпляче чекав, але не хвилювався; він знову став на прю зі своїм ворогом, своєю власною кров'ю.

— Пане Перкен, ідучи до вас, я зустрів лікаря Блекгауса. Це людина... нечиста, проте він практик. З презирством, яке властиве англійцям, так ніби мені взагалі невідома ця хвороба, він безапеляційно заявив, що це гнійний артрит. Я знаю її теоретично, знаю, що вона була поширена під час війни в Європі, але я ще не зустрічав її. Симптоми подібні до ваших. Боротьба з нею одна — ампутація. Але самі розумієте, в якому тут стані медицина.

Перебиваючи його, Перкен підніс руки догори. Ця швидка східна тарабарщина нагадала йому, що обережний натяк на його смерть був зумовлений сподіванням на добрий гонорар. Перкен заплатив, і чоловік пішов. Він дивився йому вслід.

Він більше думав про загрозу смерті, ніж про саму смерть; зрощений із власною плоттю й водночас відділений від неї, зараз він був схожий на людину, яку топлять разом із прив'язаним покійником. Смерть, що чатувала всередині, була настільки чужа, що він знову прагнув боротьби, та вразливий погляд Клода заганяв його назад, у власне тіло. У цьому погляді відчувалася глибока співучасть, болісне братерське співчуття та тваринна злагідливість людини, яка бачить перед собою приречену на смерть плоть. Хоча Перкен звик до Клода більше, ніж до будь-кого іншого, йому здавалося, що саме Клод є причиною його смерті. Зрештою, очі Клода, які несамохіть заплющувалися, були більш промовисті, ніж слова лікарів. Коліно знову сіпнув біль, і нога мимоволі зігнулася. Біль і смерть уклали угоду, ніби одне було приготуванням до неминучого іншого. Згодом хвиля болю відступила, прихопивши з собою волю, яка боролася з ним, не залишивши нічого, крім приспаного страждання. Вперше в ньому наростало щось сильніше, ніж він сам, проти чого будь-яка надія була безсила. Проти цього, однак, треба було боротися також...

— Знаєш, Клоде, дивує те, що з усвідомленням наближення смерті чомусь завжди і без жодних вагань чітко знаєш, що тобі потрібно...

Пройняті почуттям, яке не раз єднало їх невидимими путами, вони дивилися один на одного. Простягши ногу, Перкен сів на ліжку; його погляд знову став осмисленим, наче його проймав жаль. Клод спробував відгадати, за чим він жалкує.

— Ти хочеш піти разом із військом?

Перкен завагався, бо ще не думав над цим.

Він вважав, що стієнги не були причетні до його смерті.

— Ні. Зараз я відчуваю потребу в людях. Я хотів би дістатися у свої місця.

Лише зараз Клод помітив, наскільки Перкен був од нього старший. Цього не виказували ні обличчя, ні голос — ніби роки лягли на нього важким тягарем, мовби він був із зовсім іншого роду-племені.

— А каміння?

— Нема нічого гіршого від колишньої надії, особливо зараз…

Чи дістанеться він один аж до своїх гір?..

Тепер ніщо не перешкоджало Клодові добратися в Бангкок.

Ніщо, коли не брати до уваги присутність смерті.

— Я піду з тобою.

Запала тиша. Ніби намагаючись позбутися влади рідкісної людської одностайності, вони обоє розглядали вікно, в яке з-під мати пробивалося яскраве світло. Минали хвилини, немов спопелілі на сонці. Клод думав про заховане у візках каміння, яке вони вирвали з життя. Воно так шалено опиралося! Якщо він залишить його на пошті, то нікуди воно не подінеться. "А якщо подінеться?.. Чому я вирішив піти з ним?" — подумав Клод. Він не міг кинути його, залишити одного зі смертю та з людьми, з якими не мав нічого спільного. Ця поки що не зрозуміла для нього сила приваблювала його, як якесь одкровення. Головно це були наміри, завдяки яким він плекав зневагу до людей. У ролі переможця чи переможеного Перкен був здатний лише на те, щоб принаймні зовнішньо зберегти мужність, задовольнити потребу хоробрості,

усвідомлення марноти навколишнього світу та людського страждання, які він так часто бачив у домі свого діда…

Мата тихенько відхилилася — в кімнату впав трикутний промінь. Клодові здалося, що його сміховинні докази губляться в цьому потоці світла, що йому під силу спізнати лише власне бажання.

Босий тубілець приніс телеграму-відповідь, отриману начальником пошти: "ПРИГОТУЙТЕ ЖИТЛО ДЛЯ СОЛДАТІВ. ПРИБУДЕ КАРАЛЬНИЙ ЗАГІН 800 ЧОЛОВІК З КУЛЕМЕТАМИ".

— Вісімсот солдатів, — мовив Перкен. — Вони хочуть утихомирити цю область… Хоч-не-хоч, але я мушу бути там… Вони ж матимуть кулемети…

Зайшов Ха.

— Пане, жінки є…

— І для мене також? — запитав Клод.

— Так.

Перкен і Клод вийшли надвір.

Справа від дверей стояли дві жінки. Та сама неприязнь примусила Перкена зупинитись перед юністю нижчої жінки, перед її обличчям з ніжними вустами. Тепер він ненавидів юність. Глянувши на другу, він подав їй знак зайти. Нижча жінка пішла геть.

Повітря ніби зависло — здавалось, що час також стоїть на місці, а живуть серед тиші, підвладній смаглявому, непорушному азіатському обличчю з тонким вигнутим носом, лише тремтячі пальці Перкена. То

була ні пристрасть, ні лихоманка, хоча він і відчував, що температура підвищується; то була радість, од якої тремтіли пальці. Цього вечора він не боявся власного безсилля. Проте, незважаючи на людський дух, в який він поринав, страх усе-таки не давав йому спокою.

Жінка лежала гола. У напівтемряві ледь-ледь вимальовувались її лоно та очі. Він прикипів поглядом до цього тіла, ще не настільки набридлого, щоб даремно шукати в ньому бентежного збудження. Аби позбутися незрозумілого почуття, вона заплющила очі. Звикла до чоловічого жадання, проте заворожена атмосферою цілковитої тиші й поглядом, який втупився в неї, жінка чекала. У полоні подушок, в яких утопали її ноги й руки, з напіврозтуленим ротом вона, здавалось, породжувала своє власне жадання, намагаючись задовольнити власну жагу повільним погойдуванням грудей. Те гойдання наповнило кімнату — за кожним разом воно ніби ставало активнішим. Оточений напівтемрявою, Перкен опустився, потім почав поволі підводитися; м'язи його напружились. Він просунув руку під її тіло — страх одразу минув. Щоб мати змогу трохи посунутись, він сперся на стегно. На якусь долю секунди жовтий відблиск світла, мов удар батога, шмигонув по крижах і зник між ногами. Перкен відчув тепло жіночого тіла. Раптом вона вп'ялася в його уста, виразно підкреслюючи цим неможливість приборкати гойдання своїх грудей.

Він дивився зблизька на це обличчя з голубуватими повіками, мов на маску, майже відособлену від дикого почуття. Воно штовхало його до цього тіла, яке йому хотілося розплющити. Все її обличчя — та й уся вона — було зараз у цих повних напружених вустах. Раптом її вуста тремтяче розтулились, напружене тіло якось не по-людськи затремтіло — так буває з деревами у велику спеку. На цьому обличчі живими були лише губи. Кожний рух Перкена супроводжувався дряпанням нігтя по простирадлі. Ось тремтіння жіночої плоті стало ще більш відчутним, і палець, завмерши в повітрі, перестав торкатися ліжка; рот закрився, очі заплющились. Незважаючи на тремтіння кутиків вуст, ошаліле само по собі тіло безнадійно віддалялося від нього. Ніколи-ніколи він не знатиме почуття цієї жінки, ніколи не знайде в цьому шалі, який підбадьорив

його, нічого, крім одмежування. Володіти можна лише тим, що любиш. Охоплений хвилюванням і не в змозі відірватися від неї, він заплющив очі й знову накинувся на її тіло, мов на отруту; він ніби хотів знищити поцілунками це безіменне обличчя, що наближало його до смерті.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

Дні й ночі минали (а смерть, як і Клод, була поруч) серед спеки та москітів, які, здавалось, вилітали з цього пульсуючого болем коліна. Перкен їхав заціпенілими джунглями, де галявини чергувалися з хащами, а день чергувався з ніччю, через світ, де ночі видовжувались, ніби листя, а час і той загнивав. Наближався просвіт — ніби нарешті вирвані джунглі давали місце сонячному промінню, але Перкен знав: то була глибока долина, далі нова хвиля джунглів знову накриє його непорушне тіло, його знеможену волю, його надію, яка потерпала від скавуління диких собак та від нестерпно болючих укусів комах. На мить він скинув свій черевик — шкіра була темно-червона

й поцяткована, мов татуювання. Біль, сверблячка, гангрена, безперервні вигуки мавп, покручені гілки перед кожним просвітом у густих заростях — така була вся дорога до Лаосу, до ЙОГО області. Грабо обміняли на доставлені глечики й відправили до шпиталю у Бангкоці. Каральний загін, забираючи поранених стрілами та пастками солдатів, пройшов через село, підірвав ворота і гранатами познищував хижі. То була справжня бойня: чорні свині блукали серед порозбиваних на дрібні шматки глечиків, довкруж валялися розпанахані тіла тварин… До стієнгів, що втікали, приєднувались жителі інших сіл. Загін, який ішов слідом, втрачав у джунглях дуже багато людей, особливо гинули солдати від затруєних ран. Покинутих хворих солдати лікували гранатами, а поранених — багнетами. Люди масово втікали в джунглі, нагадуючи тварин, які під час посухи шукають воду. Вони йшли на схід, нічим не порушуючи спокою зелених нетрів. І лише ввечері довгі язики

полум'я виказували місце, де зупинялися племена на шляху своєї нескінченної втечі у глиб зелених нетрів.

Вогні з'явилися за кілька днів після того, як Перкен і Клод покинули таїландське село. Що ближче підходили вони до області Перкена й до місця, де будувалася залізниця, то їх ставало більше. Вночі, як тільки зарості трохи розступалися, вогні застували шлях до небосхилу. Ніч, наповнена сюрчанням цикад, ховала каральний загін і таїландський уряд, який був десь там далеко... "Такі люди, як я, завжди повинні загравати з державою", — казав Перкен. Держава була тут, серед цієї темряви; вона проганяла племена геть, кілометр за кілометром прокладала залізницю і з року в рік ховала трупи своїх авантюристів — завжди неподалік. Того дня, коли дим показався так чітко, як стовбури дерев, у бінокль вони побачили черепи, пофарбовані в червоний колір. Чи доберуться коли-небудь ці вогні, чиє потріскування, здавалось, притлумлювала безмежність, до залізниці, яка дозволить піти далі? Щойно дим від вогнищ починав губитися в сутінках, як дуже довга просіка залізниці ззаду вистрілювала в небо фарою — ніби юрми втікачів меойців та гурти їхньої худоби могли знайти собі нарешті пристанище в тому яскравому трикутнику, спрямованому білими людьми на небо. Крізь просвіт у гущавині відкрився, ніби побачений з літака, новий краєвид; він наче існував сам по собі — без лінії, де в'юнилася стежка, без насиченої блакиттю далечіні. Сонце, гублячись далі, тремтіло на цій глибині, мов у воді, зависало наче скляне над хребтами, осяювало пальми. Вдалині, серед почорнілої зелені, виднілося декілька білих буддійських дзвіниць. То було перше союзницьке село Самронг і перше село, де Перкен знав вождя. Перед селом дим од багатьох вогнищ здіймався догори, і його просування вперед, тісно пов'язане з життям джунглів, видавалось непереможним; ніби те просування було не людським витвором, а земним — як пожежа чи приплив.

"Якого біса вони йдуть на село, де повно озброєних воїнів? — подумав Перкен. — Треба примусити їх..."

— Вони голодують? — запитав Клод.

— Тепер загін залишив їх у спокої. Загін, звичайно, не перейде через річку. З тамтого боку — область Савана, а там — моя.

Звиваючись і виблискуючи, річка утворювала внизу сліпучу латинську літеру V — єдине біле місце в тій голубій безодні.

— Треба допомогти Саванові захистити його село…

— Ти ж не можеш ходити.

— Якщо піти по гребеню, ми будемо там швидше. Виграємо принаймні день…

Перкен не відводив погляду від села і джунглів, проте, хоча й він сердито гриз нігті, щоб не чухати ноги, його погляд поволі згасав. Клод чудово розумів братерське почуття, яке кликало Перкена туди на боротьбу. Неспокій, однак, примушував його мовчати. Немов невидимі пута зв'язували їх з високими цівками диму, які невблаганно, наче дух джунглів, просувалися вперед. Один за одним долинало гупання й губилося в дрімотній тиші; надто слабке, щоб виповнити це сонячне пекло, — воно губилося в ньому, ніби рідкісні птахи, які, перелякані яскравим світлом, прожогом кидалися в гущавину. Рівні проміжки між тими ударами надавали їм неземного урочистого звучання. Клод пригадав удари молотка по камінню.

— Послухай…

— Що?

Перкен чув тільки власний біль, який все наростав. Він затамував подих. Один… два… три… чотири… Чіткі, але глухі, ніби губчасті удари наближалися. Разом із наближенням стовпів диму наростала сила ударів.

— То люди, — мовив Клод. — Невже вони будують оборонні споруди?

— Меойці? Ні, це не вони. Дим увесь час наближається, а шум чути ще ближче.

Перкен спробував навести бінокль туди, звідки чувся шум, але дарма — серпанок блакитної спекотної мли затуманював обриси. Пульсуючий біль раз у раз відлунював у коліні, мов бамкання дзвона. Жодної людської істоти не видно було серед цієї знавіснілої природи, яка, здавалося, сама породжувала цей дим і це незрозуміле відлуння ударів. Внизу, ніби сонячний зайчик на шибі, зринула якась блискуча цятка.

Води там не було.

Перкен глянув униз, зупинив візок і ще раз глянув. Його зболіла і водночас мертва нога закривала цю цятку. Навіть не намагаючись відсунути вбік цю чужу плоть, ніби боячись, що другу ногу також пройме біль, Перкен підвівся — тепер він бачив. Клод простяг руку за біноклем, проте Перкен і далі дивився вниз, де то піднімалась, то опускалась блискуча цятка. Здавалось, удари долинають від неї. Перкен опустив руку. Клод хотів узяти бінокль, але Перкен не відпускав. Нарешті він розтиснув пальці.

— Все-таки там річка, — мовив тихо.

Клод і собі втупив погляд у блискучу цятку.

Що це? Казан? Якась річ у військовому таборі,

який розмістився ген за річкою? Зовсім поряд — тонкі перехрещені лінії, фігури людей та трохи більші геометричні площини. Клод знав: то були намети і складена в піраміди зброя. Він знову подивився на річку,

яка була далеко, дуже далеко, позаду. Спереду, слідом за димом меойців, знову щось блимнуло.

— Загін? — запитав Клод.

Перкен якусь мить мовчав, потім проказав:

— Для тих я також уже покійник…

Він із жахом дивився то на ногу, то на світлу цятку. Крізь просторінь линули гулкі, мов у бочці, звуки від довбешок, якими забивали кілки навколо наметів; вони поволі здіймались угору над димом, над джунглями і над усім тим, що корчилось під сонцем. Здавалося, люди тут слухняно корилися наказам, які диктувала їм смерть. Незважаючи на біль, Перкена пройняла люта жага боротьби зі своїм умиранням. Отже, знову — боротьба. Одначе все те, що він зробив, було перед ним, мов його власний труп. Через тиждень загін добереться сюди, і тоді його життя було б лише марним чеканням.

Піраміди зі зброєю були там. Загін наближався до закруту річки, яка мерехтіла голубуватим сяйвом. Намети були там. І все ж він відчував не впевненість, а якусь огидну тривогу, подібну до часткової втрати свідомості, що передує блюванню. Мимоволі прислухаючись передовсім до болю, який, мов гуркіт хвиль, то зростав, то слабшав, він знову втішав себе каральним загоном і смертю; нерозривно зв'язані одне з одним, вони, подібно до велетенських стовпів диму, прямували до своєї мети.

"Можливо, бути мертвим для мене набагато легше, ніж удавати з себе живого…" — подумав Перкен.

Він навів бінокль на село, яке з дивовижною чіткістю виглянуло з-поміж нечітких обрисів його черевиків.

Це село так само вгрузло в його життя, що котилося зараз у безодню, як і камінь, за який він мусив триматися. Руки мимовільно спрямували бінокль знову на загін. Але дві хвилі рухалися слідом одна за одною, і треба було спочатку вступити в бій із стієнгами.

— У Савана ми будемо значно швидше, ніж вони…

— Ти довіряєш цьому типові?

— Ні. Я можу покластися лише на вождів з півночі. Але ми не маємо вибору…

Все частіші спалахи, супроводжувані звуком вибуху, оточували село Самронг і його буддистські дзвіниці яскравими цятками, утворюючи підкову. Всередині цієї майже замкнутої підкови сюрчали нічні цикади та рудаво світився ламповий прожектор на тепловозі — довкруж панував гнітючий лаоський супокій.

— Як там унизу, Клоде? І далі без змін?

Перкен уже не міг підвестися.

Клод узяв бінокль.

— Нічого не видно…

Він ще не встиг опустити руку з біноклем, як зовсім близько, на вершині гори, знову блиснуло, і пролунав вибух. Знову спалах — і знову вибух. Порівняно із світлом зірок, це світло здавалося брудним.

— Невже стієнги оточили село?

— Ні, це неможливо.

Перкен показав пальцем на ледве видимий у темряві пагорб.

— Наші не можуть вести звідти обстріл, тому вони й не пробують зайняти там позиції.

— Меойці знають, що з боку залізниці встановлені кулемети, — сказав Ха.

Вогні тріпотіли, мов червонуваті спалахи, які вириваються з жерл гвинтівок після пострілу.

Перкен пильно стежив за ними. Вогні спалахували там, куди ще не дійшов загін. Раптом щось зовсім близько закрило від Перкена те, що він розглядав.

— Хто там іде?

Підвівшись через силу, він удивлявся в сад. Тінь зникла. Гукнувши, Перкен навмання вистрелив туди. Тиша.

— Це вже вдруге…

— Відколи ти порадив своїм вартовим затримати загін, — сказав Клод, — справи значно погіршилися… Тим паче, що мова велася лише про те, щоб допомогти їм проти стієнгів…

— От йолопи!

Поставлені Перкеном вартові тепер стріляли набагато частіше. То були незчисленні шеренги стієнгів, які боронилися від солдатів, шо обстрілювали село.

— Ти впевнений у тому, що ти їм казав? Я боюся ось чого: якщо вони пошлють парламентерів, то командир загону не зважить на це, і якщо вони стрілятимуть, то відсічі кулеметним вогнем просто не буде…

— Інструкції не дозволяють солдатам застосовувати у колоні зброю проти них. Це буддисти, які ведуть осілий спосіб життя. Вони озброєні так само, як мої люди. Треба вести переговори. Але як тільки вони без жодних умов пропустять ополченців, то пізніше їх, як кажуть таїландці, будуть "адмініструвати". Один Саван розуміє це… Проте його авторитет як вождя дуже вже хисткий… Тут усе ясно: якщо вони прийдуть сюди, то дорога до області, яку я контролюю, буде відкрита. Я можу розраховувати лише на вождів півночі…

Нічна прохолода донесла до них специфічний запах вогнища.

— Ми зупинились тут не лише для того, щоб організувати їхню оборону проти стієнгів!

Постріли з гвинтівок почастішали. Вони нагадували Перкенові трохи сповільнені черги кулемета. Підкреслюючи постійність вогнів, стрілянина то вщухала, то знову наростала. Нові цятки засвічувались, у міру того як спалахував вогонь; далекі й непорушні, вони кількома рядами тяглися вглиб; на тлі частої стрілянини їхня непорушність видавалась такою урочистою, ніби вона, зовсім байдужа до битви, була породжена спекою та ніччю.

— Як ти гадаєш? — запитав Клод. — Вони можуть об'єднатись і розпочати штурм?

— Їх тепер дуже багато — подивись на вогні…

Перкен замислився: "Вони, безперечно, захоплять село, але ніяк не об'єднаються. Мої люди та вожді, яких я хотів об'єднати, належать, як і люди цієї області, до лаосців-буддистів. Примусити їх зараз триматися

вкупі майже неможливо. До того ж стієнги завжди передовсім атакують переправу. Штурмувати буде важко через непоховані трупи — у тому смороді неможливо добре приготуватись до нападу. Зараз вперед їх гонить голод. Завтра загін знову наступатиме їм на п'яти... І нам також..."

Стрілянина спалахнула і знову вщухла. Із пітьми на поріг хижі ступив чоловік. Його босі ноги нечутно ступали по щаблях драбини. У тьмяному світлі ліхтаря виринали частини його тіла: голова, груди, ноги. То прибув посланець. Перкен підвівся, але, скривившись, знову впав. Біль був настільки нестерпний, що він навіть не міг розмовляти і чекав, поки трохи вщухне. Чоловік уже говорив — швидко і короткими фразами, ніби декламував. Клод здогадався: ці тайські фрази посланець справді вивчив напам'ять. Він дивився на Перкена так, наче його мовчання було для нього зрозумілішим. Перкен перестав споглядати посланця, котрий усе говорив; заплющивши очі, він, здавалося, дрімав. Раптом підвів на посланця очі.

— Що він каже? — запитав Клод.

— Стієнги знають, що я тут, і саме тому вони повертаються і атакують. Зрештою, ми не такі небезпечні вороги, як каральний загін...

Стрілянина вщухла. Посланець вийшов разом із Ха.

— Село ж не оточене суцільним кільцем... Ми маємо гвинтівки... — заспокійливо сказав Клод.

Один за одним пролунали два постріли, і знову запала тиша.

— Ще він казав, що разом із загоном ідуть залізничники.

Для Клода дещо прояснилося.

— Але ж вони працюють там на повну силу! Вони підривали принаймні десять зарядів на день…

— Кожний вибух діє на мене, мов лайка… Вони, ясна річ, просуваються вперед… Якщо вони прийдуть сюди…

— А якби вони змінили трасу?

Перкен навіть не ворухнувся — лише розглядав темряву перед собою.

— Прокласти трасу через ці місця для них економічно вигідніше. Я гадаю, що у них панує хоробрий, войовничий дух — меойці тікають, мов зайці. Проте низом загін все одно не пройде.

Клод не обзивався.

— Загін не пройде… — повторив Перкен.

Клод мовчав.

— З трьома кулеметами, лише трьома, вони ніколи не пройшли б…

Почулися поодинокі постріли, і знову запала тиша.

— Зараз вони спокійні, а ось удень…

— Саван прийде на світанку?

— Думаю, що так… Купа бовдурів! Якщо вони пропустять загін…

III

Саван ліз по драбині вгору. Скільки ще залишилося світанків до загибелі? Перкен роздивлявся його стрижене йоржиком сивувате волосся, його тривожні очі, його ніс із профілем лаоського Будди — все це поволі з'являлося в отворі дверей. Відколи смерть поселилася в тілі Перкена, людські форми перестали існувати для нього. Цей вождь, якого він знав раніше, реально існував перед його очима як старий вождь із меойського села. Проте ці руки вже готові до суперечки… Людина здатна лише на те, щоб розмовляти. Одна за одною з'являлися нові голови — за ним піднімалися інші чоловіки. Всі зайшли до кімнати. Саван вагався — він не любив сідати навпочіпки перед білими і водночас не терпів сидіти по-звичайному. Тому він залишився стояти і мовчки розглядав свої ноги. Всі чекали. Ця азіатська мовчанка страшенно дратувала Клода. Перкен уже звик до неї, але відколи був поранений, та мовчанка теж трохи дратувала його. Чекання ще більше підкреслювало його нерухомість. Аби порушити довгу мовчанку, він вирішив розпочати першим:

— Ви знаєте, що вас чекає, якщо загін прийде сюди?

Тепер уже було видно, що пагорби простягалися аж до самого небосхилу. У кількохстах метрах од них із темряви виглянули черепи, причеплені до поодиноких дерев. Вранішній вітерець гойдався у верхівках дерев, котив з пагорба на пагорб величезні зелені хвилі, які, здавалося, теж бігли слідом за племенами. Пролунав вибух. Вони не бачили просіки залізниці — полотно тяглося з протилежного від хижі боку, але відразу після вибуху, який наповнив долину гуркотом, вони почули, як зливою посипались уламки скелі й каміння.

— Післязавтра загін буде тут. Повторюю вам ще раз: якщо село, використовуючи ту зброю, яка є зараз, чинитиме збройний опір, то загін піде на північ. В іншому випадку тут проляже залізниця. Ви хочете підкоритися таїландським урядовцям?

Жест Савана був заперечний і водночас сповнений підозри.

— Легше перемогти загін, якому заборонено стріляти у вас, ніж регулярне військо, яке прибуде сюди по залізниці… Але тоді, — сказав Перкен по-французькому до Клода, — я вже буду, мабуть мертвий…

Дивина — він знову вірив, що житиме.

Один за одним тубільці заходили в хижу і всідалися навпочіпки. Вони розмовляли між собою не по-тайському, тому Перкен не розумів їхнього діалекту, та ворожість їхня була більш ніж очевидна. Саван показав на них пальцем.

— Вони найбільше бояться стієнгів.

— Але ж стієнги зовсім безсилі проти гвинтівок.

Палець вождя завмер у повітрі, потім показав на джунглі. Перкен узяв бінокль і подивився — на верхівках найвищих дерев над головами стирчали руків'я. Стієнги вже не втікали. І раптом із джунглів глянув на них цілий світ черепів убитих на полюванні тварин. Видовисько було загрозливим. Здавалось, ніби на тлі ранкового неба череп буйвола, утікаючи, теж зійшов до річки і наплодив величезну кількість кісток. Білі, мов крейда, гойдалися вгорі грудні кістки, черепи і навіть змііні шкіри. Це свідчило про голод, який мучив утікаючі племена. На правому фланзі, зовсім близько біля ріки, виднівся прикрашений коротким пір'ям людський череп. Перкен опустив бінокль. До хижі заходили нові тубільці. Двоє з них мали гвинтівки, які тьмяно виблискували. Перкен пригадав хижу, де висіла куртка Грабо.

— Всі ви ризикуєте своїм життям. Якщо пошлете парламентерів і стрілятимете, то вони не наполягатимуть. Я знаю, які інструкції вони отримали. Загін може напасти на стієнгів з тилу. Хіба що…

Дехто з присутніх тубільців розумів тайську мову. Бурхливий протест, схожий на гавкіт, перебив його на півслові. Саван якусь мить вагався, потім усе-таки відважився:

— Вони кажуть: ти винен у тому, що стієнги атакують нас.

— Вони атакують, бо вмирають з голоду, — пояснив Перкен.

Зараз усі дивилися на Савана, який знову вагався.

— Якщо тебе не буде, вони залишать нас у спокої, — зрештою сказав він.

Перкен знизав плечима.

— І ще: вони хочуть, щоб ти пішов звідси.

Перкен вдарив кулаком у верхню перегородку. Стрибнувши по-жаб'ячому догори, всі тубільці, які сиділи навпочіпки, підвелися. Два лаосці з гвинтівками прицілились у білих.

"Ось тобі й на! — подумав Клод. — Такий ідіотизм!"

Перкен дивився понад їхніми головами — Ха в хижі не було.

— Якщо вони ворухнуться — стріляй! — гукнув він, не зводячи погляду з присутніх.

Тримаючи гвинтівки напоготові, лаосці вмить обернулися. Пролунало два постріли — Перкен стріляв просто з кишені. Від поштовхів біль був настільки настерпний, що на якусь мить йому здалося, ніби він вистрелив у власне коліно. Проте один лаосець упав, інший стояв з розкритим ротом, обидвома руками тримався за живіт і дивився

виряченими очима вмираючої людини. Всі кинулись до дверей і звалили його. Після тупоту босих ніг запала тиша.

Залишився один Саван.

— Що далі? — звернувся він до Перкена.

Саван покірливо чекав катастрофи, до якої завжди приводить рано чи пізно безумство білих людей. Здавалось, його оточує світ буддизму й безтурботності, у якому він жив. Непорушно стояв він над обома трупами, з яких витікала кров; погляд його був безтямний і застиглий. "Ті, які щойно найбільше репетували, можуть бути лише його суперниками, — подумав Перкен. — Він не повинен сердитись, що ми позбавили його від них". Раптом він побачив їх перед собою — кров витікала з них крізь невидимі дірки, мов із речей, які ніколи не були живими. Він бачив: вони були тут, але йому чомусь здавалось, що вони втекли разом з іншими. Мертві. А він? Живий чи мертвий? Що могло єднати Савана і його? Інтерес і примус. Він це знав. Тих людей можна, звичайно, підняти на боротьбу, але треба було розпочати бунти або війну, на яку він очікував досить давно. Чи погодиться Саван битися із загоном, якщо половина села, напевно, втекла? Цей союз, який був колись для нього мало не сенсом життя, раптом видався йому таким самим тендітним, як цей лаосець, що вагався, і разом з яким він ніколи не виступав проти білих, проти карального загону, проти зарядів, що їх підривали в долинах; він міг покластися лише на людей, з якими був зв'язаний суто по-людському, на людей, які керувалися лояльністю, — тобто на близьких людей. Проте навіть вони.... якби не рана, лаосці ніколи б не наважилися цілитися у нього. Нехай він низько впав у їхніх очах, але він ще не був для них близьким. Ці двоє прийшли подивитися на нього. Перкен підвів голову і глянув на Савана — їхні погляди зустрілися. По його очах Перкен побачив, що він дивиться на нього, як на приреченого. Вже вдруге він побачив у людському погляді свою смерть. Перкена пройняло шалене бажання вистрелити в нього, начебто лише це вбивство могло продовжити його існування і допомогти боротися проти власного кінця. Тепер всі дивитимуться на нього такими

очима. Він думав вистрелити в Савана через божевільне бажання затиснути смерть у кулаці, подолати її наче звіра, і зараз воно цілком заполонило його єство, ніби непереборний приступ. Проте є ще гірший ворог — виродження, з яким він буде боротися в душі кожного з цих людей. Він пригадав одного зі своїх дядьків: дрібного датського поміщика, який, вчинивши безліч ексцентричних вибриків, заповів поховати себе, мов гуннського короля, на мертвому коні, підпертого кілками. Під час агонії він усім своїм єством зосередився лише на одному — щоб ні разу не крикнути, але, незважаючи ні на що, плечі його тремтіли від жаху, мов у приступі падучої...

— Зараз я поїду.

IV

Села стрічалися частіше. До неба здіймалися перші гори, від яких Перкен очікував порятунку. Внизу текла ріка. Над джунглями спокійно літали птахи й метелики. Зате перед меойцями, яких загін загнав аж до небосхилу, мов од пожежі, панічно тікали тварини. Найбільше було мавп. Вони цілими сотнями перепливали річку і коли виходили на берег, то скидалися на котів із задертими хвостами. Посередині течії вовтузилась на камені велика мавпа. Клод чітко бачив у бінокль, як вона, схожа на мокрого собаку, намагається відірвати від своєї спини мавпенят. Мов подих вітру, вони зникли в гущавині на протилежному березі. Втікати, перепливаючи блискучу гладінь річки, їх спонукала та сама причина, що викликала масову втечу племен, які утворювали величезну дугу.

Вогнища, від яких над пагорбами тяглися смуги диму, тепер горіли упродовж цілого дня. Навіть яскраве денне світло не могло затьмарити їхніх вогнів — вони поволі наближалися до гір. Слідом ішли білі. Серед цілковитої тиші про наближення людей свідчив шум, схожий на приглушений тупіт війська. Клод тривожно вдивлявся в далечінь, в надії, що з'явиться новий стовп диму, подібний до оберта ключа в замку.

— Ще одне вогнище — і кільце замкнеться.

Очі Перкена були заплющені.

— Інколи мені здається, що ця історія нічого не варта, — ніби до самого себе процідив він крізь зуби.

— Через те, що ми відрізані?

— Ні. Я маю на увазі смерть…

За гірським пасмом була територія Перкена, де без вибухів шпилі гір виглядали самотньо. З протилежного боку тяглася залізниця. Якщо Перкен помре, то Клода відкинуть назад до кам'яних брил, які чекають на нього. Самі стієнги ніколи б не наважилися перейти кордон.

Перкена пройняло отупіння. Над його вухом тонко дзижчали москіти. Порівняно з болем у пораненому коліні, біль від їхніх укусів видавався терпимим. Проте він також то наростав, то слабшав, посилюючи лихоманку, не даючи Перкенові торкатися до свого тіла, прирікши його на непосильну боротьбу із власним тілом. Здавалось, що, об'єднавшись, один і другий біль вкупі чатують на його кінець. Його здивував якийсь дивний звук. То пальці, які аж пашіли від укусів комах, конвульсивно вистукували по візкові, а він і не відчував цього. Все те в ньому, що думало про життя, розкладалося від високої температури, мов мертве тіло в могилі. Сильний струс знову виштовхнув його на поверхню життя. Перкен усвідомив зміст сказаних Клодом слів і те, що він іде на візку: безпорадний і настільки знесилений, що ледве відчув це нестерпно болюче пробудження, яке повертало його до життя, від якого хотів утекти і водночас хотів зостатися в ньому. "Треба чимось зайняти свою думку!" — подумав Перкен і спробував підвестися, щоб роздивитися новий вогонь, але, перш ніж він ворухнувся, десь далеко перед ним пролунав вибух. Із глухим стугонінням земля падала вниз. Жалібно завивали собаки меойців.

— Єдине, що треба серйозно брати до уваги, — це загін, Клоде. Поки залізниця не закінчена, його можна здолати. Всі комунікації розташовані вглибині. Треба тільки обійти їх, одрізати від головної станції, захопити зброю… Це не так важко… Аби лиш я добрався туди! Клята лихоманка… Коли я очуняю, я б хотів принаймні… Клоде!

— Я слухаю тебе.

— Я б хотів, щоб моя смерть принесла їм принаймні волю.

— Що це дасть тобі?

Перкен заплющив очі — жива людина неспроможна зрозуміти його.

— Біль не мучить тебе?

— Лише коли візок підкидає на вибоїнах. Але я надто знесилів, щоб відчувати його!.. Все ще попереду…

Перкен глянув на шпилі гір, потім повільно перевів погляд на пагорб, де вибухнув заряд. Аби втримати бінокль, він мусив спертися на край візка; голова його хиталася. Зрештою він прилаштувався.

— Зараз я не зможу навіть стріляти…

Там нагорі буйволи привозили шпали, які таїландці скидали на землю; повертаючись із точністю механізму, вони знову рушали назад, чим дуже нагадували ходу Грабо у своїй хижі. Кожна шпала, яка, ніби в іншому світі, падала без найменшого звуку, відлунювала в коліні Перкена. Цей шлях, який, мов таран, рухався в напрямку гір аж до небосхилу, проляже не лише по його сподіваннях, але й по його мертвому тілу, по його зотлілих очах та вухах. Усім своїм єством він чув, як гупають, падаючи, стовбури дерев, хоч звук і не долинав до нього. Водночас Перкен знав: у себе він би вилікувався, а так він невдовзі

помре; всі його сподівання підуть прахом, і світ зачиниться, зв'язаний залізницею, мов полонений мотузкою; ніщо у світі вже ніколи не компенсує ні його колишніх, ні теперішніх страждань, бо бути людиною ще безглуздіше, ніж бути мертвим… Там, де були меойці, більшало величезних і вертикальних стовпів диму; вони, мов величезні фати, закривали небосхил. Пекельна полуденна спека і лихоманка, візок та опіки, гавкіт і шпали, які падали там вгорі, — все це перемішувалося з димовими фатами, з могутністю джунглів, навіть зі смертю — у тому нелюдському полоні, де для надії вже не було місця. Крім дзижчання москітів, чувся ще й собачий гавкіт, яким наповнилась уся долина. А джунглі — до самісінького крайобрію наповнювалися людськими криками, а він — в'язень, замкнений у людському світі, наче в підземеллі, з його погрозами, з його вогнями та з його безглуздістю. І поруч — осоружний Клод, який житиме і який вірив у життя так само, як і ті, хто вірив, що кат, який мордує тебе, теж людина. Він зостався один. Ще були з ним лихоманка, що проймала все тіло, та рука, яка слухняно лежала на стегні.

Вже декілька днів він бачив, як вона спокійно лежала собі так, окремо від нього. Вона розглядала його і супроводжувала його в ці нетрі, в які він заглибився з таким відчуттям, ніби пірнув у гарячу воду. На якусь мить він виринув на поверхню свідомості і пригадав, що при агонії пальці починають судомно стискатися. В цьому він не сумнівався. Під час утечі до світу, схожого на світ джунглів, його не покидало жахливе усвідомлення того, що рука все ж таки була при ньому: біла, приваблива, з пальцями, які стирчали з пухлої долоні, з пальцями, які вп'ялись у тканину штанів, вона, притягуючи погляд, нагадувала павука, що висів на своєму павутинні й водночас тримався лапами за тепле листя. Рука була перед ним у безформному світі, де він поряд з іншими борсався у в'язкій твані. Рука виглядала зовсім природно, але, мов око, жила своїм життям. То була смерть.

Клод дивився на Перкена. Завивання диких собак пасувало до цього змарнілого неголеного обличчя із заплющеними очима — довгий сон свідчив про наближення смерті. Єдина людина, яка любила своє власне

єство і те, ким вона хотіла бути, а не лише спогади дитинства… Клод не наважувався доторкнутися до нього. Голова Перкена билася об край візка. Клод зняв свій шолом і підмостив його під неї. Перкен розплющив очі — і відразу на нього впало радісне небо. Над ним пропливали гілки, які тремтіли, мов повітря, мов остання його жінка. Він уже нічого не знав ні про людей, ні навіть про землю разом з її деревами та звірами — він сприймав лише цю білу яскраву височінь, цю трагічну радість, у якій він губився і яка помалу виповнювала глухе стугоніння серця.

Перкен чув тільки самого себе — ніби лише він один був спроможний примиритись із пеклом, яке виривало його душу з джунглів, ніби він один міг висловити відповідь своєї рани цьому клятому небові. "Мабуть, зараз я таки побавлюся із власною смертю…" — подумав він. Життя було тут, у тому сліпучому світлі, де губилася земля. ІНШЕ ж життя наповнювало його жили тупим болем. Вони, однак, зовсім не опиралися — незабаром серце перестане битися і так само безслідно зникне в нещадному поклику світла… Він не чув ні рук, ні тіла — лиш біль. Що означало слово "падіння"? Його очі блищали під повіками, мов два леза. На одну повіку сів москіт, але ворухнутися Перкен уже не міг. Клод підмостив під його голову брезент і, щоб захистити від сонця, натягнув шолом на чоло.

Перкен знову бачив, як сп'яну він упав у річку і, борсаючись у воді, горланив пісню. Тепер довкола нього панувала смерть, яка, мов марево, простяглась аж до самого небосхилу. Він ніколи і ні в чому не бачив сенсу життя, навіть у цьому звеличенні, на яке прирікало його пекельне сонце. Просто на землі були люди зі своїми пристрастями, зі своїм болем, зі своїм існуванням — мов комахи під листям, мов юрба під покровом смерті. Його пройняла величезна радість, яка, плинучи жилами, стугоніла в руках, скронях і серці; та радість тавром лягала на всесвітнє безумство, що губилось у сонячному промінні. І все-таки люди ніколи не вмирали — просто вони пропливали, як хмари, які щойно розтанули в небі, як джунглі, як храми. Лише він один помре, мов вирвана з корінням істота.

Його рука знову ожила. Вона була непорушна, але Перкен відчував плюскіт крові, який зливався з плюскотом річки. Спогади, притримувані судомно стиснутими пальцями руки, теж чатували на нього. Порух пальців і навала спогадів свідчили про кінець. В передсмертній агонії вони впадуть на нього — густі, мов дим, який долинав разом із віддаленим гуркотінням тамтамів і гавкотом собак. Перкен стиснув зуби, сп'янілий від утечі од власного тіла й від цього розпеченого неба, яке викрадало його, мов беззахисну тварину. Жахливий біль, ніби хтось відривав шмат тіла, пройняв його від коліна до голови. На нього очікував готовий завалитися і глибоко запасти підземний хід… Він так міцно прикусив язик, що аж пішла кров…

Клод бачив, як між зубами проступила сукровиця, проте страждання оберігало його товариша від смерті. Якщо він страждає, значить — живий. Раптом Клод уявив себе на місці Перкена. Він би так ніколи не чіплявся за життя, якого не любив. Цівка крові текла по бороді, нагадуючи недавній слід на черепі буйвола. Клодові нічого не залишалось, як дивитись на його червоні вуста і чекати.

"Якщо я не помиляюсь, зараз я повинен умерти, — подумав Перкен. Все життя було навкруг нього — жахливе, сповнене страждань, схоже на стієнгів навколо хижі… Люди, мабуть, не пригадують…" Він стежив за своєю рукою і водночас бачив своє минуле. Незважаючи на волю й біль, Перкен знову бачив, як він кидає свій кольт і в навскісному промінні згасаючого сонця йде до стієнгів. Але це ще не було доказом його смерті — йшлося про зовсім іншу людину, про її попереднє життя. Якщо він добереться до себе, то як йому боротися з тими вибухами, що, незважаючи на лихоманку, тяжко відлунюють у його тілі? Перкен знову страждав, бо знав: він ніколи не добереться до себе. Це було так само певно, як солоний присмак власної крові — од болю він подряпав шкіру на бороді. Страждання збудило його. Проте, посилюючись, воно перетворило його на божевільного, перетворило на жінку, яка народжує і кричить, — щоб швидше минав час. Світ наплодить нових людей… Він сподівався зустріти свою молодість, але бачив лише людей, яких уже не було. Здавалося, смерть скликає померлих… "Хоч би мене не поховали

живим! — майнула думка. Проте рука була на місці, а за нею — спогади, схожі на очі тубільців у темряві. — Ні, живим мене не поховають".

"Зовсім несподівано обличчя перестало бути живим", — подумав Клод. Плечі його поникли, а неспокій видавався таким же незмінним, як і небо, що простяглося над тужливим завиванням собак, яке губилося серед запаморочливої тиші. Перебуваючи віч-на-віч з марністю людського бутгя, мовчазний хворий уособлював своєю смертю невблаганне звинувачення навколишнього світу. Могутніша за джунглі та небо смерть схопила обличчя Перкена й силоміць повернула його просто до одвічної його боротьби. "Скільки ще людей не спить у цю мить біля таких же хворих тіл?" Майже всі ці тіла — чи то в Європі, чи то в Азії, — теж були сповнені марністю свого життя і ненависті до тих, хто прокинеться вранці, тішилися божествами. Ах! Він існував, аби мати змогу — навіть ціною вічних мук — скиглити, мов ті собаки (ніяка божественна думка, ніяка майбутня винагорода — ніщо не могло виправдати те, що людина перестає існувати, аби позбутися марного скиглення серед абсолютної тиші дня, позбутися цих заплющених очей, цих закривавлених зубів, які далі терзали плоть!.. Позбутися цієї спустошеної голови, цієї жахливої поразки! Вуста Перкена розтулилися:

— Смерті... нема... є лише... Я...

Зведений судомою палець уп'явся в стегно.

— ...Я... ПОМИРАЮ...

Клод з відразою пригадав фразу зі свого дитинства:

"Боже, будь присутній при нашій смерті..." Якщо не словами, то руками й очима висловити розпачливе братерство, яке раптом заполонило його душу! Він обняв товариша за плечі.

Перкен дивився на цього дивного свідка, мов на істоту з іншого світу.

ПРИМІТКИ

С. 20. Бангкок — столиця Таїланду — "Місто Ангелів" або "Венеція Сходу". Повна назва цього міста складається з 10 слів по 15–20 букв у кожному.

Банкок — це скарбниця країни, її культурний, діловий, історичний і духовний центр. Це величезний мегаполіс з населенням близько 10 млн жителів, де можна спостерігати захоплююче дух змішання минулого — найдавніші храмові комплекси і велорикші — із сьогоденням — хмарочоси зі скла і бетону й автомобільні пробки.

"Венецією Сходу" Бангкок називають через безліч каналів, що використовуються для пересування городян і туристів під час прогулянок на своєрідних човнах.

Лаос (Лаоська Народно-Демократична Республіка) — держава в Південно-Східній Азії. Лаос граничить на лівночі з Китаєм, на сході — з В'єтнамом, на півдні — з Камбоджею, на заході з Таїландом, на північному заході — з Мьянмою. Державний кордон проходить в основному по гребенях гір, а значна ділянка границі з Таїландом — по річці Меконг. Країна не має виходу до моря. Площа — 236, 8 тис. км2. Населення — близько 5,6 млн чол. (2001). Столиця держави — В'єнтьян.

Територію Лаосу перетинає одна з найбільших азіатських річок Меконг. Її довжина на території Лаосу 1850 км. Ріки є основним засобом зв'язку, однак судноплавство на багатьох з них обмежене через численні пороги і водоспади. Меконг є судноплавною рікою протягом 500 км.

Таїланд — держава в Південно-Східній Азії, що розташована головним чином на півострові Індокитай і в північній частині півострова Малакка. Оточена водами Сіамської затоки Південно-Китайського моря і Андаманського моря. Межує з Бірмою, Лаосом і Кампучією. До території Таїланду відноситься ряд невеликих островів. Площа 514 тис. км2. Населення 61,8 млн чол. (2001). Столиця — Бангкок.

Шанська область — хребет Аракан-Йома, висотою до 2740 м, формує природний бар'єр між Бірмою і субконтинентом Індії. Хребет Білауктонг лежить уздовж границі з Таїландом. На території країни

знаходиться також частина плато Шан, середня висота якого близько 910 м. Шани мігрували з Південно-Західного Китаю на п-ів Індокитай, селилися в північно-східних і північно-західних гірських районах Мьянми (Бірми). Державні утворення шанів з'явилися у Центральній Мьянмі (Бірмі) на початку XIII ст.

Держава Бірма (повна назва — Бірманський Союз) існує з 1948 р., перейменовано в Союз Мьянма в 1989 р. Мьянма межує з Індією і Пакистаном на заході, Китаєм на північному сході, з Лаосом на сході і Таїландом на південному сході. З півдня і південного заходу її омивають води Бенгальської затоки і затоки Моутама (Мартабан), а також Андаманського моря. Площа 676,5 тис. км2. Населення 42 млн чол. (2001). Столиця — м. Рангун (з 1989 р. — м. Янгон).

С. 23. Камбоджа — королівство в Південно-Східній Азії, на півдні Індокитайського півострова. На заході і північному заході граничить із Таїландом (довжина границі 803 км), на півночі — з Лаосом (541 км), на сході — з В'єтнамом (1228 км). Південно-західні береги омиваються водами неглибокої Сіамської затоки, в якій знаходиться кілька належних Камбоджі островів (Танг, Прінг, Конг та ін.). Площа країни — близько 181 тис. км2. Столиця — Пномпень.

С. 24. Долина Царів. У горах за Фівами відкриваються численні долини, сама знаменита з яких Долина Царів. Колись це була ущелина, загублена серед накопичення скель. Сьогодні, незважаючи на те що люди проклали тут зручні дороги, ця місцевість залишається окутаною серпанком загадкової таємниці. Історія Долини починається з несподіваного рішення фараона Тутмоса I відокремити свою гробницю від заупокійного храму і, більш того, поховати своє тіло не в пишній гробниці, а в потаємному місці. Це рішення порушувало 1700-літню традицію. Зодчий фараона — Інені — видовбав для свого суверена могилу в цій відокремленій місцевості у вигляді колодязя. У похоронну камеру на дні колодязя вели круті сходи, висічені в скелі за планом, шо згодом було прийнято всіма іншими фараонами.

С. 27. Баб-ель-Мандеб — протока, що зв'язує Червоне море з Аденською затокою і відокремлює Арабський півострів від Східної Африки. Це дуже важливий прохід з Індійського океану до Середземного моря для кораблів, що проходять Суецький канал. Контроль над протокою здійснює Англія і Франція.

Джібуті — держава на північному сході Африки, що була Французькою Територією Афарів й Ісса. З кінця XIX ст. — французька колонія, що має назву Французький Берег Сомалі, з 1946 р. — заморська територія Франції. У 1967 р. перейменована у Французьку Територію Афарів й Ісса. Джібуті одержала незалежність 27 червня 1977 року. Країна є членом ООН, Організації африканської єдності і Ліги арабських країн.

На сході омивається водами Аденської затоки, на південному сході граничить із Сомалі, на півдні і заході — з Ефіопією, на півночі — з Еритреєю. Площа країни складає 23400 км2. Населення близько 387 тис. чол. (1995), середня щільність населення 22 чол. на км2. За останні роки населення Джібуті різко зросло через приплив біженців із Сомалі й Ефіопії.

Етнічні групи: сомалійці — 60 %, афари — 35 %. Мови: французька, арабська (обидві державні), афар, сомалі. Віросповідання: мусульмани-сунніти — 94 %.

Столиця — Джібуті. Державний устрій — республіка.

С. 38. Шанхай називали в різні часи — Париж Сходу, Китайська Блудниця, Королева Сходу. Це місто авантюристів, гравців, матросів, торговців опіумом і опіумних наркоманів, місто дитячої проституції і рабської дитячої праці, місто соціалістів, комуністів і революціонерів усіх мастей, батьківщина Комуністичної партії Китаю, колиска Революції і батьківщина Шанхайської комуни. В історії цього мегаполіса можна чітко виділити кілька великих етапів.

Перший етап (1840–1949) — сторіччя злету Шанхая за рахунок опіуму, шовку, рабської праці на заводах і фабриках і гігантському потоці іноземних інвестицій. Дотепер Шанхай вважається самим великим іноземним капіталовкладенням у світі: одні тільки англійці вклали в місто близько 400 млн фунтів стерлінгів. Саме тоді Шанхай дійсно став частиною західної свідомості, як Париж або Нью-Йорк.

Другий етап (1949–1989) почався з приходом до влади комуністів, їхньою задачею було показати на прикладі Шанхая, як може працювати комунізм. Якоюсь мірою вони домоглися успіху: ліквідували проституцію, торгівлю опіумом, численні гетто і кубла бандитів, втілили в життя програму реабілітації опіумних наркоманів, знищили дитячу і рабську працю. Разом з цим, комуністична влада знищила велику частину економіки міста, і Шанхай занурився в період застою приблизно на 40 років. Шанхай і тут залишався радикальним містом: у часи Культурної революції в місті була створена Шанхайська комуна на зразок Паризької комуни 1871 року. Шанхайська, щоправда, проіснувала ще менше, ніж Паризька, — всього три тижні.

Третій етап (1990 — наші дні) ознаменувався початком економічного росту міста, що був пов'язаний із планами по створенню великої економічної зони в районі Пудун (Pudong). Разом із Гуанчжоу і Шеньчженем Шанхай є самим перспективним проектом китайської економіки. Сьогодні у Шанхаї виробляється більш 15 % усієї промислової продукції країни. Шанхай є найбільшим осередком науково-технічної думки Китаю. Населення всього Шанхайського муніципалітету (6100 км2) складає 6,7 млн чол. (2000).

Власне Шанхай займає 220 км2 із кількістю населення 6,5 млн чол., що є одним з найвищих показників щільності населення в Китаї й у світі. Усередині границь муніципалітету знаходиться частина дельти ріки Янцзи, острів Чунмін.

С. 39. Константинополь — столиця Візантійської імперії (330— 1453) (нині Стамбул). Давньоруська назва — Царгород. Був названий так римським імператором Костянтином Великим, після того як він захопив грецьке місто Візантій й в 328 р. оголосив його столицею

Візантійської імперії. У Константинополі були побудовані фортифікаційні споруди, здатні витримати облогу, однак місто було захоплено хрестоносцями в 1204 р. і стало столицею Латинської (Східноєвропейської) імперії до завоювання Константинополя греками в 1261 р. Напад турків у 1422 р. був невдалим, однак інша турецька армія 29 травня 1453 р. після тижневої облоги узяла місто, і воно стало столицею Османської імперії під назвою Істанбул.

Царгород відігравав значну роль в прийнятті християнства Київською Руссю (988). З 1037 по 1686 рр. Київська митрополія перебувала в канонічній юрисдикції Царгородської патріархії, яка надсилала на Русь своїх митрополитів. Вважаючи Царгород священним містом, багато прочан з Русі-України в дорозі до Св. Землі відвідували й Царгород; деякі з них зробили описи Царгорода: чернігівський ігумен Данило, ніженський чернець Іван Вишенський (1708), чигиринський чернець Серапіон (1749), В. Григорович-Барський (1723) та ін.

Під час війни з поляками після поразки під Цецорою в полоні в Царгороді-Істанбулі перебував Богдан Хмельницький (1620–1622). На початку війни проти Польщі гетьман Богдан Хмельницький намагався здобути підтримку Туреччини. У 1648 р. полковник П. Джалалій уклав в Істанбул і договір з Оттоманською імперією. У 1670 р. Юрій Хмельницький був ув'язнений в Еличкульській в'язниці в Істанбулі, згодом ставши архімандритом одного грецького монастиря.

Монмартр — назва Монмартр перекладається як "Пагорб мучеників". Так його було названо на честь Святого Дені, страченого на цьому пагорбі разом з іншими християнами в III ст. н. е. На вершині Монмартра знаходиться Сакре Кер — базиліка, що була побудована в 1876 р. З вершини пагорба відкривається прекрасний вид на Париж.

Квартал Монмартр був улюбленим місцем проживання художників. Тут жили і творили Ренуар, Дега і багато інших митців. І в наш час на Монмартрі живуть і працюють художники, поети, музиканти.

С. 52. Вьєнтьян — столиця і найбільше місто Лаосу на річці Меконг. Лаоською назва міста — Wieng Chan, у перекладі "місто сандалового дерева". Населення налічує 528 тис. чол. (1995).

У XVI столітті, рятуючись від нескінченних нападів тайців, королівський двір держави Лансанг переїжджає у В'єнтьян. Після розпаду королівства в 1707 р. В'єнтьян залишається центром одного з дрібних феодальних володінь у Лаосі, доти поки в 1828 р., зруйнований і розорений, не підпадає під владу Сіаму. Наприкінці XIX ст. сюди приходять французи, а в 1952 р. В'єнтьян знову стає столицею незалежного Лаосу.

Тімбукту — в епоху пізнього Середньовіччя не було в Чорній Африці іншого такого міста, що змушувало б європейських учених настільки часто робити фантастичні висновки, як легендарний Тімбукту. Його опис уперше зустрічається в арабських хроніках. "Гаванню в пустелі" назвав

Ібн Хальдун це незвичайне поселення на перехресті п'яти караванних шляхів, якими переправлялися у південний край Сахари незліченні скарби. У каталонському атласі часів Карла V місто було позначено як "Тенбух", а в 1426 р. італійський географ Беккарі повідомляв про "Тумбетту", очевидне багатство якого впадало в око в оздобленні мечетей з високими вежами та у прикрашених золотом палацах.

Минуле Тімбукту губиться в пітьмі історії. Засноване, очевидно, у XII ст., селище "Колодязь стражниці Букту" ("Тім" на туарезькій мові означає "колодязь") спочатку було просто місцем відпочинку пастухів-туарегів, що пересувалися між р. Нігер і пустелею.

Поступовий розквіт Тімбукту почався після скорення верхів'їв р. Нігер народом мандінго. Бербери-мусульмани з родинного маврам племені мессуфа, чорні раби й арабські торговці оселилися в розділених за етнічним принципом кварталах. Столиця держави Малі швидко перетворилася на значний центр торгівлі. З родинного міста Дженне купці привозили золотий пісок, слонову кістку, шкіру, горіх, іноді навіть рабів на перевалочний пункт Тімбукту, відкіля і товари, і люди переправлялися через Судан у північному напрямку. Зворотний потік забезпечував Тімбукту спеціями, шовковими тканинами та іншими предметами.

С. 61. Сайгон (Хошімім) — місто Хошімін — це "нова земля". Назва Сайгон почала згадуватися в історичних книгах лише тільки 300 років тому. На початку 1698 р. правитель Нгуєн Гіу Кань заснував район Жа-Дінь і округ Сайгон.

Суматра — острів у західній частині Малайського архіпелагу, що входить до групи Великих Зондських островів.

Сінгапур — місто-утопія. Сучасний Сінгапур був створений сером Стемфордом Раффлзом, що служив у Східно-Індійській компанії, яка в 1819 р. одержала права на цей острів. Раффлз мріяв побудувати

ідеальне місто — без рабства, з мінімальним вживанням алкоголю і наркотиків та ідеальним суспільним порядком.

С. 73. Рамаяна — знаменитий епос древньої Індії, що остаточно сформувався між IV ст. до н. е. — II ст. н. е. На відміну від "Махабхарати" "Рамаяна" являє собою порівняно стрункe ціле за композицією і за розгортанням сюжету. Індійські поети називають міфічного автора "Рамаяни" — Вальмікі — "першим поетом" (адікаві), а саму "Рамаяну" — першим художнім епосом (кав'я).

Глосарій

1Справа Дрейфуса — сфабрикована реакційною вояччиною справа французького генштабу А. Дрейфуса, якого брехливо звинуватили в шпигунстві на користь Німеччини й засудили 1894 року на довічне ув'язнення.

2Гайматльос (нім.) — особа без національності.

3Ернст Кассірер (1874–1945) — німецький філософ.

4Дамронг Ратчанубаб (1862–1943) — державний діяч і вчений Таїланду, історик.

5Джеймс Брук — англійський авантюрист, який за допомогу в придушенні повстання місцевого населення отримав від султана Брунея в подарунок північну частину острова Борнео (Калімантан), що називається Саравак, і став незалежним її володарем.

6 Пиття з одного глечика — це клятва вірності. У селі стієнгів глечик — найдорогоцінніша річ. (Прим. автора.)